

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

DIPLOMSKI RAD

**Društveni pokreti i bune u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću u
komparativnohistorijskoj analizi**

DIPLOMAND: Suzana Semen

MENTOR: dr.sc. Nenad Moaćanin

Zagreb, rujan 2017.

SADRŽAJ:

1. Sadržaj.....	1
2. Uvod.....	3
3. Teorijske i metodološke postavke.....	5
3.1. Socijalna historija.....	5
3.2. Društveni pokreti.....	6
3.3. Ustanci/pobune/bune.....	10
3.4. Komparativno istraživanje.....	12
3.5. Koji su ciljevi istraživanja i kako definirati predmet usporedbe?.....	17
4. Pregled i evaluacija izvora i literature.....	19
4.1. Izvori.....	19
4.1.1. Ljetopisi.....	19
4.1.2. Sidžili.....	22
4.2. Literatura.....	23
5. Bune u svjetlu izvora – komparacija.....	25
5.1. Tko se buni, protiv koga i zašto?.....	25
5.1.1. Sarajevo.....	25
5.1.2. Mostar.....	33
5.1.3. Tuzla.....	34
5.1.4. Komparacije.....	37
5.2. Porezi.....	40

5.3. Stupanj organizacije otpora.....	44
5.4. Pitanje nasilja.....	49
5.5. Mjere zaštite sirotinje i oštećenih (centralna/pokrajinska vlast).....	53
6. Konktekstualizacija izvora: Bune u Bosanskom ejaletu u socioekonomskom kontekstu Osmanskog Carstva u 18. stoljeća.....	58
6.1. Osmansko društvo.....	58
6.2. Propadanje klasičnog osmanskog feudalnog poretka.....	60
6.3. Političke, ekonomske i društvene promjene u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću.....	63
6.4. Porezi u Osmanskom Carstvu.....	71
6.5. Zlouporebe predstavnika osmanske vlasti u Bosanskom ejaletu.....	76
7. Bune u svjetlu literature- historiografske percepcije.....	81
8. Zaključak.....	87
9. Bibliografija.....	91
9.1. Izvori.....	91
9.2. Literatura.....	91
9.3. Elektronički izvori.....	95

1. Uvod

Zbog posljedica velikih teritorijalnih gubitaka i iscrpljenosti nakon Bečkog rata 1699. godine, Osmansko Carstvo u 18. stoljeću napokon zauzima obrambeni položaj, čime se nastavlja njegova privredna i društvena dezintegracija. Osmanski feudalni sustav izgubio je na vitalnosti i počeo se kontinuirano urušavati, a gubici teritorija dodatno su ubrzali taj proces zbog napuštanja sistema nagrađivanja feudalnim lenima državnih dužnosnika. U takvim materijalno otežanim okolnostima gdje se tradicije lokalnih uvjetovanosti sudaraju sa novom poreznom, ali reformski neprovedenom politikom Osmanskog Carstva, počinju i različite zlouporabe pri kupljenju tog poreza, koje se navode kao osnovni uzrok narodnog nezadovoljstva diljem Bosanskog pašaluka.

Žarišta buna nalazila su se u Mostaru i Sarajevu, urbanim centrima ujedno središtima janjičarskog odreda, a širili su se u obliku seljačkih buna po cijelom Bosanskom ejaletu pod utjecajem događanja u Sarajevu. U izvorima se najčešće spominje tuzlanski kadiluk kao žarište pobuna kojeg sam zbog toga i odlučila analizirati i usporediti sa Sarajevom i Mostarom.

U prvom dijelu rada obrađujem metodologiju i teorijsku pozadinu istraživanja. To se odnosi na socijalnu historiju koja istražuje društvene fenomene - područja relevantna za moje istraživanje, teoriju društvenih pokreta i ustanaka kao oblicima grupnog djelovanja, te komparativni metodološki pristup kojeg koristim u analizi izvora. Unutar ovog poglavlja definiram predmete usporedbe i ciljeve svog istraživanja.

U drugom dijelu rada iznosim pregled i evaluaciju korištenih izvora i literature, na način da ih smještam u njihov prostorno-vremenski kontekst, budući da on često sugerira historijski diskurs, načine i naglaske interpretiranja aktualnih događaja i percepcije u kojima određene društvene uvjetovanosti utječu na historiografske perspektive.

Uže područje rada, tj. centralno istraživanje izvora fokusirala sam na regionalne kontekste bosanskih centara pobune (Sarajevo, Mostar, Tuzla), kojima pristupam komparativnohistorijski, kako bi uz pomoć konkretno postavljenih područja istraživanja u analizi izvora, rasvjetlila uzroke i karakter ustanka u kompariranim sredinama.

Momenti koje nastojim identificirati kroz istraživanje odnose se na pitanja tko su po društvenom položaju nosioci ustanaka u Bosni, koji su razlozi njihovih pobuna i može li se uopće ta serija pobuna po svom stupnju organizacije i suradnje njenih nosioca promatrati kao

društveni pokret s jasnim motivima i zajedničkim ciljevima. Unutar teorije društvenih pokreta iz prvog dijela istraživanja, nemire u Bosni u 18. stoljeću promotriću sam kroz okvire socioloških paradigmi, kako bi iz teorijskih perspektiva potencijalno mogla zaključiti o kakvoj vrsti društvene akcije je riječ. Takav pristup zahtijeva kvantitativnu i kvalitativnu obradu izvornog materijala, uz potporu i kritičku analizu literature i perspektiva koje o bunama u Bosni u 18. stoljeću već postoje.

Budući da su pobune muslimanskog stanovništva u 18. stoljeću u Bosni najvećim dijelom izazvane političkim i socijalnim promjenama unutar Osmanskog Carstva i novim poreznim politikama, svoje istraživanje u širem smislu sam usmjerila kontekstualizaciji socio-ekonomske analize Osmanskog Carstva ka istraživanju specifičnosti Bosanskog ejaleta u sklopu Carstva, što čini poglavlje koje slijedi analizu izvora. U njemu iznosim teme koje su historiografski obrađene, a pridonose razumijevanju makro i mikro- konteksta ustancima u Bosni u 18. stoljeću, a to su: *Osmansko društvo*, *Propadanje klasičnog osmanskog feudalnog poretka*, *Političke, ekonomske i društvene promjene u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću*, *Porezi u Osmanskom Carstvu* i *Zlouporebe pri kupljenju poreza*.

Nakon kontekstualizacije izvora iz socioekonomske perspektive, slijedi posljednje poglavlje „Bune u svjetlu literature“ u kojem je naglasak na iznošenju historiografskih perspektiva i zaključaka vezanih za pobune u Bosni u 18. stoljeću, te pokušaj kritičkog pregleda dominantnih historiografskih percepcija.

Uz sve već navedene ciljeve i probleme kojih ću se nastojati dotaknuti u sklopu ovog rada, kao jedan širi i općenitiji praktični doprinos može se navesti doprinos u metodološkom pogledu, točnije komparativni pristup pitanju socijalnih previranja u Bosni u 18. stoljeću. U tom slučaju centri otpora pokušali bi se promotriti kroz zajedničke faktore koje postavljam u istraživačkim područjima koje obrađujem u analizi izvora (tko se buni, protiv koga i zašto, porezne politike kao ekonomski uzrok nemira, stupanj organizacije otpora, stupanj nasilja, mjere zaštite sirotinje i oštećenih od strane centralne i pokrajinske vlasti). Obradom pojedinih koordiniranih aktivnosti usmjerenih protiv vlasti, istražujem postoje li zajednički motivi i ciljevi u organiziranim oblicima društvene aktivnosti pobunjenika u sva tri centra pobune, te radi li se uopće o društvenim pokretima ili prije o skupinama „bundžija“ koji se međusobno podržavaju. Uz to obrađujem pitanje položaja i moći vlasti u gradovima, tj. društvene hijerarhije u centrima Bosanskog ejaleta.

Motivacija za odabrane teme proizašla je iz interesa za istraživanja društvenih hijerarhija unutar Bosanskog ejaleta u razdoblju prednacionalnih odnosa, te stvaranju kolektivnih regionalnih i provincijskih identiteta u Osmanskom Carstvu za vrijeme opadanja njegove moći.

2. Teorijske i metodološke postavke

2.1 Socijalna historija

Socijalna historija istražuje društvo i njegove međuovisne aspekte; istražuje društvene strukture i promjene, demografske, ekonomske i socijalne procese i njihove interakcije, svjetonazore i mentalitete različitih društvenih skupina, životni standard, obiteljske strukture, društvene sukobe, društvenu mobilnost, društvenu nejednakost itd. Kada govorimo o društvu mislimo na iskustvo pojedinaca ili grupe ljudi, koje uopćavamo ili ističemo ono iskustvo koje možemo determinirati u određenom prostorno-vremenskom okviru.¹

Unutar pristupa „totalne povijesti“ francuskih analista, tj. pokušaj objašnjenja ljudskog društva u njegovoj sveobuhvatnosti, formirale su se mnoge historografske discipline, stavljanjem naglaska na različite aspekte društva u njegovoj sveukupnosti. Značajke razvoja povijesti u 20. stoljeću su porast interdisciplinarnosti povijesnih istraživanja, u smislu sve veće primjene teorija društvenih znanosti, te fragmentiranje povijesti na mnoge sub-discipline koje su se onda još dodatno rascjepkavale u nove (npr. socijalna historija na historijsku demografiju, radničku povijest, urbanu povijest, ruralnu povijest itd.).² U 20. stoljeću socijalnu povijest promoviraju britanski marksistički historičari, američki "novi historičari" i francuski analisti, dok je tek iza Drugog svjetskog rata dobila više pozornosti među rodovima historiografije. Kako su se njen opseg i metodologija širili tako je ona sve više privlačila ozbiljan istraživački rad, do tad pretežno usmjeren na diplomatsku, političku, vojnu, potom i ekonomsku povijest.³

¹ Blažević, Zrinka, *Socijalna historija*. Suvremena historiografija, Filozofski Fakultet, Zagreb, svibanj, 2013.

² MacRaild, Donald M., Taylor, Avram. *Social Theory and Social History*. New York: Palgrave Macmillan, 2004., 5.

³ Briggs, Asa, *Socijalna povijest Engleske*. Zagreb : Barbat, 2003., 7.

Obilježja socijalne historije su teorijske i metodološke inovacije, promoviranje koncepata "iskustva" i "hegemonije", osobito u historiji rada, ženskoj povijesti i historiji odozdo koja se upravo razvijala zahvaljujući širokom interesu socijalne povijesti.⁴

Dio privlačnosti te discipline je u tome što pokušava rasvijetliti živote ljudi koji nisu bili unutar političke i pravne strukture vlasti i otvorenog javnog djelovanja, te koji su često bili žrtve političkog sistema svog vremena.⁵ Postoji potreba da se pri socijalnim istraživanjima povijesti pronikne u retoriku, da uočavanje fenomena ponire do detalja koji ponekad mnogo više objašnjavaju od općenitosti, pogotovo kad pokušavaju ustanoviti što je različito u jednom društvenom kontekstu ili razdoblju, a što zajedničko.⁶

Društvo kao kompleksan fenomen nije uvijek najspretnije deterministički opisivati, jer s time smanjujemo mogućnost uočavanja onih fenomena koji se ne uklapaju u opisanu konceptualnu strukturu. Stoga je društvo neiscrpan izvor istraživanja kojeg smo u mogućnosti promatrati iz različitih uglova.

2.2. Društveni pokreti

Najčešća i najjednostavnija definicija društvenih pokreta je da se radi o kolektivnim i organiziranim pokušajima društvene promjene.⁷ Alen Turen daje proširenu definiciju društvenih pokreta u marksističkom diskursu kao organizirano kolektivno ponašanje klasnog aktera koji se bori protiv svog klasnog neprijatelja za društveno rukovođenje, unutar jedne konkretne društvene zajednice.⁸ On također naglašava kulturnu usmjerenost društvenih pokreta u kontekstu bune naroda protiv vladavine koja nameće zakone, vjerovanja, ekonomski sustav i politički režim, te time ugrožava njegov fizički i kulturni opstanak.⁹ Društveni pokret po njemu također stvara ideologiju, tj. predstavu o vlastitim društvenim odnosima.¹⁰

Društveni pokret ne istupa usamljen, nije nikada potpuno odvojen od zahtjeva i pritisaka, kriza i razdora, koji dovode do pojave različitih tipova borbe. Borbama Turen naziva sve

⁴ MacRaild, Taylor, *Social Theory and Social History*, 6.

⁵ Briggs, *Socijalna povijest Engleske*, 8.

⁶ Isto

⁷ Jenkins, Craig, Form, William, *Social Movements and Social Change*, Handbook of Political Sociology. Cambridge: Cambridge University Press, 2005., 331.

⁸ Turen, Alen, *Sociologija društvenih pokreta*. Beograd: Radnička štampa, 1983., 130.

⁹ Turen, *Sociologija društvenih pokreta*, 131.

¹⁰ Turen, *Sociologija društvenih pokreta*, 154.

oblike organiziranih, sukobima prožetih djelovanja, koje jedan kolektivni akter poduzima protiv protivnika u cilju ostvarenja kontrole nad određenim društvenim poljem.¹¹

Većina teoretičara/ki smatra da se o socijalnim pokretima može govoriti tek od epohe moderne, jer se tek s usponom modernog društva javljaju preduvjeti koji omogućuju ovaj oblik kolektivne akcije. Tom Bottomore radi oštru razliku između pred-političkih pokreta (kao što su seljačke bune u feudalizmu) i modernih društvenih pokreta, koji su direktno uključeni u politički konflikt, čvršće ideološki usmjereni, i u pravilu širi i trajniji.¹²

Navodi se važnost širenja pismenosti, štampe, razvoj parlamentarizma, kapitalizma, proletarizaciju kao pojave i procese koji su doprinijeli pojavi društvenih pokreta kao specifične političke forme. Ove tvrdnje se mogu potkrijepiti i činjenicom da je sam termin društveni pokret uveden u znanost 1850. godine, sa knjigom Lorenza Von Steina „Povijest društvenog pokreta u Francuskoj od 1789. do naših dana“.¹³

S druge strane, o društvenim pokretima se govori kao o kolektivnoj volji, nosiocima slobode, jednakosti, društvene pravde, te napadom na uspostavljeni poredak¹⁴, pa unutar tih odrednica šire postavljenog okvira ostaje prostor da i predmodernizacijske ustaničke oblike promotrimo kroz teoriju društvenih pokreta, kako bi bosanski slučaj iz 18. stoljeća i iz te perspektive bolje razumijeli i opisali.

Subjekti tj. nosioci društvenih pokreta su društvene grupe kao što su klasne, nacionalne, rasne, religijske, rodne i sl. Pri tome se naravno ne pretpostavlja da se svi pripadnici datog kolektiva identificiraju sa tim pokretom - npr. da se čitavo seljaštvo angažira ili slaže sa ciljevima seljačkog pokreta. Međutim, kako ovaj pokret teži artikulirati vrijednosti, ciljeve i interese seljačke klase, i kako okuplja veliki broj njenih pripadnika i pripadnica, možemo reći da je seljačka klasa subjekt seljačkog pokreta.¹⁵

Kada je riječ o organizaciji, Heywood ističe da društvene pokrete karakterizira kolektivno djelovanje u kojem motiv za djelovanje u velikoj mjeri potječe od stavova i težnji članova, ali se odvija u okviru slabe organizacijske strukture. To znači da pokreti nisu formalno i jasno strukturirani kao npr. političke stanke, interesne grupe i sl. Međutim, ovdje se ne radi o

¹¹ Turen, *Sociologija društvenih pokreta*, 139.

¹² Turen, *Sociologija društvenih pokreta*, 8.

¹³ Popov Momčinović, Zlatiborka, *Društveni pokreti*, 8.

¹⁴ Turen, *Sociologija društvenih pokreta*, 75.

¹⁵ Popov Momčinović, Zlatiborka, *Društveni pokreti*, 1.

spontanoj masovnoj akciji (kao što su npr. ustanak ili pobuna), već u pokretima postoji određen nivo planirane akcije radi ostvarivanja određenih društvenih ciljeva¹⁶.

Po Goatiju, društveni pokreti nisu organizirane grupe i to ih razlikuje od ostalih kolektivnih političkih aktera. Jedinstvenost pokreta ne leži u organizaciji, već u idejama oko kojih se pokret kristalizira: „Okolnost da tisuće ljudi djeluju u istom pravcu bez ikakve organizacijske povezanosti i hijerarhijskih odnosa, ustvari predstavlja iskonsku snagu socijalnog pokreta.“¹⁷

Vidimo da, kada je riječ o odnosu društvenih pokreta i organizacije djelovanja, ne postoji slaganje u znanosti, ali ipak možemo tvrditi da bi bez ikakvog oblika organizacijske strukture, makar ona bila labavog i nedovoljno definiranog karaktera, pokret teško mogao artikulirati svoje ciljeve i aktivnosti.¹⁸

Teoretičar društvenih pokreta Vukašin Pavlović navodi da društveni pokreti posjeduju sljedeće karakteristike na osnovu kojih se inače i razlikuju od drugih društvenih pojava: kolektivna akcija, dobrovoljnost i otvorenost, masovnost, stav prema društvenoj promjeni, izraz društvenog konflikta, interesna osnova okupljanja, nezadovoljene potrebe, javnost djelovanja, spontanost, difuznost i elastičnost i društvena značajnost problema¹⁹.

Proučavajući društvene pokrete, teoretičari i istraživači polaze s različitih pretpostavki. Ove pristupe možemo najprije razlikovati na osnovu socioloških teorija u okviru kojih oni analiziraju, sistematiziraju i pojašnjavaju fenomen društvenih pokreta. Tako se u okviru **ranog simboličkog interakcionizma** naglasak stavlja na kolektivnom nemiru koji nastaje u nepovoljnim situacijama, koji se povećava međusobnom interakcijom individua i potom ih potiče na kolektivnu akciju.²⁰

Drugi značajni pristup je razvio Neil Smelser i to u okviru **funkcionalističke paradigme**. Polazeći od Parsonsove teorije društvene akcije, on ističe da kolektivno ponašanje tipično za društvene pokrete nastaje uslijed nekonzistentnosti unutar komponenti društvene akcije: vrijednosti, normi, motivacije i situacijskih resursa. On razlikuje više oblika kolektivnog ponašanja, koji se mogu podijeliti u dvije tipične grupe: u prvoj grupi su oni koji imaju oblik socijalne eksplozije, a u drugoj društveni pokreti, koji se fokusiraju oko normativnih ili pak

¹⁶ Heywood Andrew, *Politika*. Beograd: Clio, 2004., 531.

¹⁷ Goati, Vladimir, *Politička sociologija*. Beograd: Nip Mladost, 1978., 175.

¹⁸ Popov Momčinović, Zlatiborka. Društveni pokreti, 2.

¹⁹ Pavlović, Vukašin, *Društveni pokreti i promene*. Beograd: JP Službeni glasnik, 2006.,100.

²⁰ Jenkins, Form, *Social Movements and Social Change*, 335- 336.

širih, vrijednosnih pitanja. Jedan od glavnih nedostataka ovog pristupa je da ne uzima u obzir promjene koje se dešavaju u samim pokretima, kao ni promjene do kojih dolazi uslijed njihovog djelovanja.²¹

Sljedeći značajan pristup se razvio u okviru **novijeg simboličkog interakcionizma**, koji nastaje kao reakcija na nedostatke prethodno objašnjenog pravca. Naime, predstavnici ovog pravca ističu da za društvene pokrete nije toliko bitno zadovoljenje nekog interesa, već stvaranje zajedničkog identiteta, solidarnosti, autonomije i priznavanja. U okviru ovog pravca nastala su brojna plodna istraživanja o tome kako se konstruiraju i rekonstruiraju kolektivni identiteti, i ukazuje se na značaj interakcije između lidera/ki pokreta, aktivista/kinja, potencijalnih simpatizera/ki, kontrapokreta, medija, političke vlasti i dr. Identitet definira granice pokreta u odnosu na druge, jača uzajamno povjerenje unutar pokreta, održava mobilizaciju, daje pripadnicima/cama pokreta osjećaj kontinuiteta i povijesnog značaja.²²

Važno je napomenuti da ljudi u pokretima nisu samo racionalni kalkulatori, već su i moralni akteri/ke, čije aktivnosti zavise i od vrijednosti od kojih polaze i načina na koji doživljavaju sebe i svoje šire društveno okruženje.²³

Sve to ukazuje da je u proučavanju društvenih pokreta potrebno imati i širu perspektivu, i izbjegavati zamke analitičkih shematizacija i dihotomija kao što su kultura-struktura, unutrašnje-vanjsko okruženje, individualno-društveno i sl. Naravno, empirijska utemeljenost ne smije biti žrtvovana radi dobijanja navedene analitičke širine, te stoga mnogi/e naučnici/ce polaze od specifičnih, kontekstualnih karakteristika pojedinih pokreta i postepeno do širih obrazaca.

Kao što primjećuje Charles Tilly, socijalni pokreti se mogu analizirati u kontekstu određenih interesa, specifičnih stavova i društvenih uvjeta, ali je potrebno uočiti i njihov povijesni tok, s akcentom na specifičnosti društvenih pokreta kao unikatne političke forme. Svaka pojedinačna, konkretna akcija nekog socijalnog pokreta reflektira zapravo širu zajednicu društvenih pokreta, naročito s obzirom na činjenicu da se mnogi pojedinci, koji se možda

²¹ Jenkins, Form, *Social Movements and Social Change*, 336

²² Jenkins, Form, *Social Movements and Social Change*, 340

²³ Meyer, David S., Whittier, Nancy, Robnet, Belinda. *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford: Oxford University Press, 2002., 12-13.

angažiraju trenutno oko nekog konkretnog pitanja, uvijek vode širim pogledom na svijet i često angažiraju oko različitih pitanja u različitim periodima i unutar različitih pokreta.²⁴

Kao što postoji više pristupa u proučavanju društvenih pokreta, postoji i više tipologija društvenih pokreta. Tako pokrete možemo razlikovati na osnovu njihovih društvenih nosioca, pa razlikujemo klasne, nacionalne, političke, rasne, vjerske, kulturne i druge pokrete. Kako su društveni pokreti nužno vezani za pojam društvenih promjena, razlikujemo revolucionarne pokrete koji su za radikalne promjene, reformističke koji se zalažu za postepene promjene, konzervativne, koji su za očuvanje status quo-a i reakcionarne koji teže vraćanju unazad.²⁵ Jedna od zastupljenih podjela je na tzv. instrumentalne i ekspresivne. Prvi teže postizanju konkretnih ciljeva i interesa, a drugi su okupirani priznavanjem svog identiteta ili dovode u pitanje dominantne kulturne obrasce.²⁶

2.3. Ustanci/pobune/bune

Često se uzima zdravo za gotovo, makar tamo gdje su ekonomski ciljevi uključeni, da grupa pojedinaca sa zajedničkim interesima pokušava unaprijediti te ciljeve i da je svaki pojedinac uključen u ime osobnog interesa, u djelovanje ka zajedničkom cilju. Ta je pretpostavka grupnog djelovanja zastupljena u znanstvenom i popularnom diskursu, među ekonomistima i teoretičarima različitih metodoloških i ideoloških tradicija.²⁷

Međutim, to nije slučaj praktično, osim ako se ne radi o manjoj grupi pojedinaca, u kojoj postoji odgovornost i uloga na svakom od članova grupe ili postoje neke dodatne mjere prisile ili motivacije koje će individualce potaknuti na djelovanje, bilo da se radi o akcijama koje zahtijevaju vrijeme, bilo da se radi o dijeljenju potrebnih troškova za promicanje zajedničkih interesa.²⁸

Bitno je prije svega istražiti koja je svrha tj. cilj djelovanja organizacije ili grupe, koji je njihov zajednički interes, tj. čemu grupa ljudi okupljena sa zajedničkim interesima teži.²⁹

²⁴ Meyer, Whittier, Robnet, *Social Movements: Identity, Culture and the State*, 12.

²⁵ Popov Momčinović, *Društveni pokreti*, 9.

²⁶ Popov Momčinović, *Društveni pokreti*, 10.

²⁷ Mancur, Olson, *The logic of collective action Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965., 1.

²⁸ Mancur, *The logic of collective action Public Goods and the Theory of Groups*, 2.

²⁹ Mancur, *The logic of collective action Public Goods and the Theory of Groups*, 5.

Ukoliko neorganizirana akcija može dobro služiti interesu individualaca jasno je da nema potrebe za organizacijom.³⁰

Pobune za razliku od društvenih revolucija, čak i sa uspješnim ishodom, mogu uključivati bune podređene klase, ali one ne uzrokuju strukturalne promjene.³¹

Ted Gurr u svom radu „*Why Men Rebel*“ kaže kako se političko nasilje događa kad kritična masa ljudi u društvu postane kivna, pogotovo ako postojeći praktični uvjeti osiguravaju ohrabrenje za agresiju protiv političkih meta. Ljudi postaju ogorčeni kad se pojavi rascijep između cijenjenih stvari i prilika na koje oni smatraju da imaju pravo i njihovih realnih okolnosti.³² Charles Tilly smatra incidente kolektivnog nasilja nusproizvodima grupnog nadmetanja snaga i suprostavljenih ciljeva.

Seljačke bune u zapadnom obliku feudalizma se definiraju kao društveni pokreti, premda se smještaju kao oblik seljačkog otpora u srednji i rani novi vijek kada se o društvenim pokretima, po većini teoretičara, još ne može govoriti.³³ Uzrokovani su u prvom redu nepovoljnim gospodarskim položajem seljaka na području jednog ili više veleposjeda. Najučestaliji razlog izbijanja takvih buna i ratova bio je povećanje obveza i renti što su ih nametali gospodari, a najčešće se događaju u vidu pasivnog otpora (odbijanje izvršavanja radova ili plaćanja podavanja) ili napuštanjem posjeda koje su obrađivali i potragom za boljim uvjetima.³⁴ Temeljni su pak uzroci proizlazili iz dubljih društvenih promjena u nekom povijesnom razdoblju, npr. u izmjenama pravnoga sustava, novim gospodarskim okolnostima, religijskim pokretima te ratovima, koji su nepovoljno utjecali na društveni i gospodarski položaj seljaštva. Povremeno, posebno u kriznim razdobljima, kada su se uz gospodarske razloge vezivali i oni političke, pravne i vjerske naravi, seljačke su bune prerastale okvire veleposjeda, proširivale se na cijele regije, pa i države.³⁵

Već u ranom srednjem vijeku zabilježene su prve seljačke bune, kojima je cilj bio povratak na izvorno zapisane ili običajno uređene agrarne odnose, koji su se s vremenom izgubili ili izmijenili. Suprotno pokušajima tumačenja starije, marksističke historiografije, prema kojoj je

³⁰Mancur, *The logic of collective action Public Goods and the Theory of Groups*, 7.

³¹Skocpol, Theda, *States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia, and China*. New York; Cambridge University Press, 1979., 4.

³²Skocpol, *States and social revolutions: a comparative analysis of France, Russia, and China*, 9.

³³<http://proleksis.lzmk.hr/45488/> (8.6.2017. 22:46)

³⁴<http://proleksis.lzmk.hr/45488/> (8.6.2017. 22:46)

³⁵<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55315> (8.6.2017. 22:51)

cilj seljačkih pokreta bio rušenje postojećega društvenog poretka, danas prevladava mišljenje da su oni nastajali reakcionarno kao izraz težnje seljaštva za očuvanjem prije utvrđenih društvenih odnosa, odnosno stečenih seljačkih prava.³⁶

2.4. Komparativno istraživanje

Komparativna metoda povijesnog istraživanja je ambiciozna metoda istraživanja jer uvodi zahtjevni metodološki pristup i oštre teorijske kriterije unutar kojih postoji opasnost od shematskog pojednostavljivanja pri istraživanju povijesnih fenomena.

Što znači komparirati unutar povijesnog istraživanja?

Mark Bloch daje odgovor da komparirati znači u više različitih društvenih sredina odabrati dva ili više fenomena za koje nam se na prvi pogled čini da među sobom pokazuju stanovite analogije, opisati krivulje njihovih razvoja, utvrditi sličnosti i razlike, i koliko je moguće objasniti jedne i druge.³⁷ Potrebna je određena sličnost među promatranim činjenicama i određena razlika u sredinama u kojima se one pojavljuju kako bi komparacija donijela rezultate koji nam o uspoređenim fenomenima donose detaljnu perspektivu.³⁸

Što se tiče pristupa modelima istraživanja za povjesničare je metoda komparacije dugo bila neprihvatljiva zbog mišljenja da se povijest bavi isključivo jedinstvenim i neponovljivim.

David Engländer kaže kako je ustvari sva povijest komparativna, jer smo tek u vezi između pojedinačnog i generalnog u mogućnosti zaključiti o fenomenu kojeg povijesno opisujemo.³⁹

U nastojanju da se razumije srž određene problematike komparativna perspektiva može navesti na postavljanje vrlo korisnih i ponekad novih pitanja, iako odviše snažna predanost teoriji uvijek sa sobom nosi opasnost da će znanstvenik prenaglasiti činjenice koje odgovaraju teoriji bez obzira na njihovu važnost u povijesti pojedinih zemalja.⁴⁰ Komparatistička

³⁶ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55315> (8.6.2017. 22:51)

³⁷ *Uvod u komparativnu historiju*/ur. Roksandić, Drago. Zagreb : Golden marketing - Tehnička knjiga, 2004., 40.

³⁸ *Uvod u komparativnu historiju*, 40.

³⁹ MacRaild, Taylor, *Social Theory and Social History*, 67.

⁴⁰ *Uvod u komparativnu historiju*, 129.

tipologija kao takva sužava mogućnosti istraživanja višedimenzionalnosti, kontingencije i otvorenosti povijesnih situacija, alternativne procese, razvojne obrasce itd.⁴¹

Zabluda o komparativnoj metodi je da joj je jedini cilj lov na sličnosti, što nikako ne bi smjelo biti: optužuje ju se da se zadovoljava usiljenim analogijama, čak da ih prema prilici i izmišlja, proizvoljno postulirajući bilo koji potreban paralelizam između različitih razvoja, kako bi se kako-tako uhvatila za određene elemente usporedbe. No, pravilno shvaćena, ona obraća posebnu pozornost uočavanju razlika, bilo da su one izvorne ili su proistekle iz različitih smjerova puta koji je imao zajedničko polazište.⁴²

Društvo se sastoji od različitih interaktivnih elemenata koji u svom presjeku određuju ono što je istinito za jedno društvo u jednoj točki vremena i prostora. Uvijek je prisutan pritisak da se uzme u obzir i objasni specifičnost pojedinih slučajeva, što zahtjeva uporabu metoda vezanih za slučaj, koji uzimaju u obzir vrijeme, mjesto, učinak i proces.⁴³ Specifična opažanja se moraju tumačiti unutar konteksta specifičnih sistema. Na koji način se takve autentične jedinice mogu uspoređivati?

Komparativna metoda ovisi o raspoloživim izvorima i o glavnim istraživačkim pitanjima, o mogućnosti istraživanja i sličnosti i razlika, o izboru komparativne perspektive, o pristupu vremenskom raskoraku.⁴⁴

Kao jezgra analitičkih sinteza poredbena metoda je ambiciozna i zahtjevna. Pri tome se misli na opsežne, empirijski utemeljene, teorijski fundirane, historijsko sistematske analize međusobne povezanosti s poredbenim težištem, koje se pak odnose na prostorno, vremenski i tematski ograničen predmet.⁴⁵ Uspoređivanje je posao za pojmovno eksplicitne, teorijski orijentirane, analitičke historičare, koji imaju određenu distancu prema povijesnoj tradiciji, i stoga, je zasad posao manjine.⁴⁶

Zašto se uopće uspoređuje? Radi spoznaje općeg, na čemu se temelji uspoređeno, radi boljeg razumijevanja jednog od mogućih predmeta u odnosu na njegovu individualnost, te radi njegova razlikovanja od drugih predmeta. U paradigmatskom pogledu poredba kritizira i

⁴¹Uvod u komparativnu historiju, 25.

⁴²Uvod u komparativnu historiju, 51.

⁴³Uvod u komparativnu historiju, 91.

⁴⁴Uvod u komparativnu historiju, 26.

⁴⁵Uvod u komparativnu historiju, 159.

⁴⁶Uvod u komparativnu historiju, 25.

uvriježena tumačenja otvarajući mogućnost uvida u druge konstelacije, u povjesničara izoštava svijest o različitim mogućnostima.⁴⁷

Poredbena metoda je u biti strategija poredbenog istraživanja usmjerena prema slučajevima koji se promatraju kao cjeline, tj. kao kombinacija obilježja. Ona prisiljava istraživača da se upozna sa slučajevima relevantnim za njegovu analizu. Kako bi smisleno usporedio slučajeve kao cjeline, ispitivač mora svaki slučaj neposredno ispitati te svaki usporediti s relevantnim slučajevima. Statistička metoda, nasuprot tome, jedino zahtjeva da ispitivač razdvoji slučajeve na varijable te da ispita odnose među varijablama, a ne da provede neposredno ispitivanje razlika i sličnosti među slučajevima koji se smatraju konfiguracijama obilježja.⁴⁸

Ciljevi **ispitivanja usmjerenog na slučaj** često su i povijesno interpretativni i uzročno analitični. Interpretativan rad pokušava objasniti važne povijesne ishode ili skupine usporedivih ishoda ili procesa tako što povezuje dokaze na način koji uzima u obzir povijesnu kronologiju, te tako što nudi ograničena povijesna uopćavanja koja uzimaju u obzir kontekst. Stoga komparatisti koji rabe strategije usmjerene na slučaj često žele razumjeti pojedine slučajeve zbog njihove intrinzične vrijednosti.⁴⁹ Ono što određuje neko obilježje, zajedničko obilježje, koje je uzročno relevantno u jednoj situaciji, a ne u drugoj, jest činjenica da njegova uzročna važnost biva promijenjena prisutnošću drugih obilježja. Slično tome, naizgled različita obilježja mogu imati isti učinak ovisno o tome s kojim su drugim obilježjima povezana.⁵⁰

Svaki se slučaj ispituje kao cjelina, kao potpuna situacija proizašla iz kombinacije uvjeta, pa se slučajevi uspoređuju jedan s drugim kao cjeline, a ne kao zbrojevi varijabli. To omogućuje da se istraživači suoče s kompleksnim uzrocima, da istraže konjunkturu u vremenu i prostoru koje proizvode važne društvene promjene.⁵¹

Smisao empirijskih nalaza ne može se dokučiti ako se ne shvati ozbiljno njihov dijakronijski odnos. Povijest nije zbroj ili niz događaja na temelju kojih se mogu egzemplificirati opće zakonitosti. Iz tog odnosa proizlazi bitno načelo individualnosti u povijesnoj znanosti.⁵² Uspoređivanje uvijek ujedno podrazumijeva i apstrahiranje. Historičari pokušavaju

⁴⁷Uvod u komparativnu historiju, 151., 152., 153.

⁴⁸Uvod u komparativnu historiju, 96.

⁴⁹Uvod u komparativnu historiju, 101.

⁵⁰Uvod u komparativnu historiju, 114.

⁵¹Uvod u komparativnu historiju, 115.

⁵²Uvod u komparativnu historiju, 161.

rekonstruirati prošlu stvarnost u njenom totalitetu, naglašavajući iskustvo i načine življenja, a skeptični su prema analitičkim pojmovima, pa se i prema poredbi ponašaju ponešto rezervirano⁵³

Dvije Millove metode su od posebne važnosti za ispitivanja usmjerena na slučaj: metoda slaganja i posredna metoda razlike. Millova metoda slaganja je ustvari potraga za obrascima nepromjenjivosti, budući da se identificiraju sve instance pojave, a ispitivač pokušava odrediti koja je od mogućih uzročnih varijabli konstantna u svima, premda su slučajevi najčešće određeni mnogostrukom/pluralnom uzročnošću, što je ujedno i problem ove metode.⁵⁴

U tradiciji kvalitativne analize slučajevi se mogu analizirati pomoću varijabli (npr. prisutnost ili odsutnost određenog društvenog sloja u sredini koju promatramo), te se promatraju kao konfiguracije – kao kombinacije obilježja. Stoga, poredba u kvalitativnoj tradiciji uključuje uspoređivanje konfiguracija i nastoji biti povijesno interpretativna.⁵⁵

Analitičke jedinice koje se koriste, a govore o kategoriji podataka i teorijskim kategorijama izazivaju pomutnju u poredbenoj znanosti⁵⁶ upravo zato što im istraživač po vlastitom sudu pridaje jediničnu vrijednost kvantitativnog egzaktnog značaja. Umjesto analitičkih jedinica rabe se još i nazivi „jedinica podataka“, „jedinice promatranja“, „jedinice zaključivanja“, „istraživačka područja“, „jedinice poredbe“, „razine promatranja“, „razine analize“. ⁵⁷ Kako bi se razjasnilo pitanje analitičke jedinice u poredbenoj društvenoj znanosti, potrebno je razlikovati jedinice promatranja i objasnidbene jedinice, tj. dva značenja analitičke jedinice. Jedinica promatranja se odnosi na jedinicu koja se rabi u prikupljanju i analizi podataka, a objasnidbena jedinica kao jedinica koja se rabi da se objasni obrazac dobivenih rezultata.⁵⁸

Pošto su istraživanja društvenih fenomena pluralno kauzalna i jedinstvena u prostorno-vremenskom okviru, iza svakog istraživanja stoji tipologija svakog pojedinog slučaja što je potencijal i mogućnost za razvoj novih teorijskih i empirijskih razlikovanja, te razrada povijesnih modela i tipova.

⁵³Uvod u komparativnu historiju, 162.

⁵⁴Uvod u komparativnu historiju, 104.

⁵⁵Uvod u komparativnu historiju, 83.

⁵⁶Uvod u komparativnu historiju, 87.

⁵⁷Uvod u komparativnu historiju, 88.

⁵⁸Uvod u komparativnu historiju, 88.

Problem je što savršeno kontrolirane usporedbe nikad nisu uistinu izvedive. Društva se ne mogu po želji rascjepiti na varijable kojima se može analitički manipulirati, a povijest rijetko daje točno onakve slučajeve kakvi su potrebni za kontrolirane usporedbe.⁵⁹

Povijesna znanost je u svojim postupcima uvijek ovisna o određenim gledištima, selektivna je i (re)konstruktivna. Povjesničari svoje istraživačke jedinice moraju definirati vrlo precizno.⁶⁰ Što uspoređivati s čim ovisi o izboru poredbene perspektive.

Komparativna historija prije je istraživačko polje negoli disciplina, koje više nije monopol historijskog istraživanja i kojemu su vlastite doprinose na razne načine dale ne samo različite društvene znanosti nego i uopćena tumačenja povijesti, kojima nedostaje pravi znanstveni status. Ona je postala prostor susretanja predstavnika različitih strukovnih usmjerenja.⁶¹

Unutar komparatistike kao metode proučavanja Bloch predlaže čitanje monografija o istoj temi o susjednim regijama, udaljenim društvima, problematika i hipoteze koje mogu usmjeravati istraživanje sve do trenutka kad njihov vlastiti razvoj pokaže da ih valja napustiti. Takva čitanja podučavaju da se ne pridaje pretjerana važnost lokalnim pseudouzrocima; istodobno, istraživač postaje osjetljiviji prema specifičnim razlikama.⁶² U sklopu tako širokog pristupa kojeg komparatistika zahtjeva također postoji potreba umrežavanja i objedinjavanja bibliografskih podataka, prevođenje knjiga i širenje područja istraživanja vlastitih tema kako bi se komparacijski moglo pristupiti što većem broju fenomena.

Kako bi se izbjegao „dijalog među gluhima“ u kojem europska historiografija postaje babilonska pozornica, jer povjesničari određuju značenje izrazima i razvijaju svoj tehnički rječnik omeđen nacionalnim granicama, što postaje prepreka zajedničkom multiperspektivnom istraživačkom angažmanu društvenih i humanističkih znanstvenika, Bloch predlaže usklađivanje terminologije, istraživačkih pitanja i činjenica u svrhu intrakulturne i makrohistorijske poredbe i perspektive.⁶³

⁵⁹Uvod u komparativnu historiju, 142.

⁶⁰Uvod u komparativnu historiju, 163.

⁶¹Uvod u komparativnu historiju, 190.

⁶²Uvod u komparativnu historiju, 62.

⁶³Uvod u komparativnu historiju, 64.

2.5. Koji su ciljevi istraživanja i kako definirati predmet usporedbe?

Podaci iz izvora koje koristim u komparaciji fenomena vezano za izbijanje buna u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću vrlo su oskudni. Nažalost, od dostupnih izvora za taj period bila sam ograničena na 7 bibliografskih jedinica koje sam pažljivo pregledala i iz njih izlučila podatke koji se odnose na bune u Sarajevu, Mostaru i Tuzli kao uspoređivanim jedinicama. Unutar toga elementi koje sam našla korisnim uspoređivati, jer se o njima oglašavaju izvorni podaci odnose se na ova pitanja:

1. tko se buni, protiv koga i zašto?
2. porezne politike kao ekonomski uzrok nemira
3. stupanj organizacije otpora
4. stupanj nasilja
5. mjere zaštite sirotinje i oštećenih od strane centralne i pokrajinske vlasti

Kroz istaživanje metodom slaganja i razlikovanja uspoređujem situacije triju gradova iz perspektive uzroka nemira i karakteristika tih pobuna kroz ovih pet tema. Odabirom metode indukcije tj. proučavanjem pojedinačnog, može se ukazati na neke opće vrijednosti izvedene iz svakog pojedinačnog slučaja, kao i na njihove specifičnosti, koji se onda istražuju unutar zajedničkog konteksta kao cjelina. Na taj način vršim analizu izvora, što čini prvi dio mog istraživanja.

Kako bi o društvenim previranjima i pobunama stanovništva Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću nešto nijansiranje i preciznije saznala, istražujući zajedničku platformu i lokalne specifičnosti centara pobuna uz pomoć metode uspoređivanja, usmjeravala sam se na aspekte i probleme koji su u dostupnim izvorima spomenute ili protumačene, kako bi mogla, poznavajući historiografski kontekst buna, zaključiti o bunama. Historiografski kontekst sam morala koristiti kod problema koje nisam uz pomoć izvora tumačila i istraživala sama (osmansko društvo, porezna politika, zlouporabe vlasti u Bosni itd.), budući da bez povijesne slojevitosti, oskudni podaci iz izvora relevantni za moju temu ne bi mogli sami za sebe biti objašnjeni. Rad povjesničara je uvijek inkorporiranje i razmjena historiografske baštine uz kritičku analizu.

Procesi pobune protiv lokalne i centralne vlasti u Bosanskom ejaletu bili su različito lokalno strukturirani, u odnosu na vlastite urbane strukture, društvene hijerarhije, ekonomske i gospodarske perspektive svakog od tri grada u razmatranju. Kompariranjem tih urbanih

centara pobune otvaram mogućnost razlučivanja utjecaja istih fenomena na različite društvene jedinice, dakle, usporedbom ukazujem na potencijalnu originalnost lokalnih fenomena.

Komparatisti proučavaju kako se različiti uvjeti ili uzroci uklapaju u određeno okruženje, pa to suprostavljaju načinu na koji se ti isti uvjeti uklapaju u drugo okruženje,⁶⁴ te se svaka različita kombinacija uvjeta (Sarajevo, Tuzla, Mostar) promatra kao drugačija situacija. Kao temeljno istraživačko pitanje postavljam slažu li se uzroci pobuna u sva tri slučaja, te koji su od uzroka koji se pojavljuju dominantni?

Isto tako, općenito zaključujući na temelju kriterija kritičke usporedbe, kontekstualizacijom iznosim detaljnije razrađenu sliku sa slojevitim prikazima situacije koja je dovela do pobuna muslimanskog stanovništva u Bosni sredinom 18. stoljeća.

Komparaciju ću upotrijebiti u prvom redu propitujući primjenjivost dominantnih teorija, dakle, onoga što je o bunama u sociohistorijskom kontekstu kroz literaturu rečeno, kako bi se eventualno demonstrirali nedostaci tih perspektiva, na temelju analize meni dostupnog izvornog materijala. Međutim, naglasak mog istraživanja će biti na istraživanju posebnih obilježja pojedinih slučajeva, tj. kako ta posebna obilježja utječu na ishode pretpostavljenih općih društvenih procesa. Tu je najvažnije da se poštuje povijesni integritet svakog pojedinog slučaja kao cjeline, a svaka od njih je složena i jedinstvena društveno-povijesna konfiguracija. U tom smislu, komparativna analiza studija slučaja treba izoštriti naše razumijevanje konteksta u kojima se mogu izvesti detaljniji uzročni zaključci. Bez poznavanja konteksta uzročni zaključci mogu težiti prema razini općenitosti na koju nemaju pravo.⁶⁵

⁶⁴Uvod u komparativnu historiju, 93.

⁶⁵Uvod u komparativnu historiju, 128.

3. Pregled i evaluacija izvora i literature

3.1. Izvori

Komparativni pristup dobiva svoju vrijednost tek kada se osloni na podrobna, kritička i dobro dokumentirana proučavanja u okviru izvornih istraživanja.

Dokument je „svjedok“, što znači da „govori“ samo kad ga se „pita“, a odgovori će uvijek ovisiti o tome kakva se pitanja postavljaju. Stoga je povjesničar vječiti istražni sudac.⁶⁶

Iako ograničenu što se podataka tiče, najbolju sliku nastanka, razvoja i okončanja pobuna pružaju ljetopisi bosanskih franjevaca i sarajevskog kroničara Bašeskije koji su bili suvremenici buna.

Za sada nije preveden nijedan sarajevski sidžil. Kada je riječ o Mostaru, objavljene su regeste dva sidžila mostarskog kadije, koje je obradio Hivzija Hasandedić. Riječ je jednom sidžilu koji se odnosi na period od 1635 do 1793, dok se drugi sidžil odnosi na period od 1765. do 1769. godine. Oba sidžila objavio je Arhiv HNK, Mostar. Nijedan tuzlanski sidžil nije objavljen, niti je iz 18. stoljeća sačuvan ijedan sidžil tuzlanskog kadije.

Koristila sam sidžil tešanjskog kadije koji je objavila Hatidža Čar-Drnda. O bunama u Bosanskom ejaletu znatno više podataka nalazi se u jednom drugom sidžilu Tešnja koji se odnosi na drugu polovinu 18. stoljeća, ali ni on, na žalost, još uvijek nije objavljen. O navedenoj temi brojni podaci nalaze se u istanbulskim arhivima (Başbakanlık Arşivleri) koji čuvaju građu koja se odnosi na kancelarije centralne vlasti. Riječ je o registrima koji se nazivaju imenom muhimme defteri i ahkam defteri, te također nisu objavljeni.

U osnovi, kada je riječ o osmanskoj građi, podatke mogu crpiti jedino iz literature (A. Handžić, A. Sućeska, M. Hadžijahić, A. Bejtić...). To je, u jednu ruku, limitirajući faktor, tako da sam se u mnogome, a pogotovo u široj kontekstualizaciji, morala osloniti na historiografske percepcije navedenog pitanja.

3.1. a) Ljetopisi

Ljetopisi ili kronike su djela koja kronološki dokumentiraju bitna zbivanja iz perspektive kroničara i njegovog društvenog miljea. Vrlo su značajni izvori za proučavanje prošlosti

⁶⁶Uvod u komparativnu historiju, 16.

država, naroda, gradova, plemena, vjerskih zajednica, careva, tog vremena.⁶⁷ Zadatak kroničara bio je, osim osobne discipline u vidu redovnog vođenja dnevnika događanja, istraživačke prirode, u smislu nabavljanja izvornog materijala, odabira i interpretacije događaja, razmišljanja i selekcije usmenih predaja o događajima koje su bilježili, te preuzimanje podataka od drugih izvora informacija.⁶⁸

Ljetopisi su se kao posebna književna vrsta, ali i značajan povijesni izvor, pojavili zadnjih tristo godina u franjevačkoj provinciji Bosna Srebrna. Radi se o djelima bosanskih franjevaca koji su djelovali u Bosni za vrijeme osmanske vlasti i koji su ostavljali zapise o djelatnostima franjevačke zajednice, problemima s kojima se ona susretala iznutra i izvana i suvremenim zbivanjima u regiji, te su najčešće kronološki koncipirani. Ljetopisi su pisani hrvatskim, latinskim ili talijanskim jezikom, bosančicom ili latinicom, te su od velike važnosti za proučavanje prošlosti Bosne i Hercegovine, te pobuđuju sve šire zanimanje povjesničara, jezikoslovaca, književnika i drugih kulturnih djelatnika.⁶⁹

Za moje istraživanje najvrijedniji dio ljetopisa odnosi se na opisivanja aktualnih događaja, u kojem franjevci iz vlastitog ugla gledanja i područja zanimanja, doživljaja i shvaćanja, ali i iz perspektive očevidaca njihova vremena, svjedoče o recentnim događajima.⁷⁰

Za svoje istraživanje korisila sam ljetopis **Nikole Lašvanina** iz prve polovice 18. stoljeća, pisan uglavnom bosančicom⁷¹. Rukopis je kompilacija prepisanih podataka iz književnosti (prerada djela Pavla Vitezovića *Kronika, aliti szpomen vszega szvieta Vikov*), dokumenata iz arhiva i raznih ljetopisa, te onaj najinteresantniji dio koji koristim kao izvor svog istraživanja, u kojem Lašvanin bilježi događaje, ljude i zapažanja svog vremena u razdoblju od 1731. do svoje iznenadne smrti 1750. godine.

Lašvanin opisuje ozračje za vrijeme banjalučkog rata 1737. godine sa podacima političke i vojne prirode, ali i popratne pojave tog rata kao što su glad, zarazne bolesti, pad proizvodnje, poskupljenje živežnih namirnica, povećanje poreza i drugih nameta, što su korisne informacije društveno-ekonomske situacije 18. stoljeća i ozračja pred samo izbijanje masovnih buna sredinom stoljeća. Njegova, a i perspektiva njegovih suvremenika o kojima

⁶⁷Zirdum, Andrija, *Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini*. Croatica Christiana periodica, Vol.9, No.15, Lipanj 1985., 60.

⁶⁸Zirdum, *Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini*, 61.

⁶⁹Zirdum, *Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini*, 62.

⁷⁰Isto

⁷¹Zirdum, *Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini*, 50.

piše, daju nam materijal za kritičku analizu uzroka masovnih nezadovoljstava stanovništva u vidu pobuna iz određene perspektive gledanja. Lašvanin je s dosta detalja opisao otpor i uzroke otpora, iznoseći razvoj događanja, opisujući bune kao rezultat teških socijalnih prilika i opasnost za poredak u Bosanskom ejaletu.

Među ljetopisima franjevacu u Bosni i Hercegovini najobuhvatniji i literalno najkvalitetniji je Ljetopis sutješkog samostana **Bone Benića**. Benić piše o događajima koji su se već zbili, te već to kritički naglašava, kao potencijalnu opasnost u korištenju anakronizama. On o započinjanju pisanja svog djela u uvodu iznosi realne dileme i izazove svog projekta, ali naznačava u nastavku da će se revno prihvatiti zapovjedi i iz rukopisnih i starih predaja sabrati ono što slijedi.

Najvrijedniji i meni najkorisniji dio ljetopisa za istraživanje odnosi se na zbivanja u samostanu i sutješkoj okolini, ali i u ostalim krajevima Bosne i Hercegovine, uključujući i unutarnje nemire u BIH sredinom 18. stoljeća.

Ljetopis kreševačkog fratra Marijana Bogdanovića sadrži pojedinosti iz života naroda, teškoće na koje nailazi i načine na koje im se suprostavlja.⁷²

Mula Mustafa Bašeskija, sarajevski kroničar, je o događajima s polovice stoljeća, iznimno, pisao retrospektivno, zbog sveobuhvatosti i značaja tih događaja u Sarajevu, a možda su upravo unutrašnji nemiri bili povod da zapisuje zbilju koju živi.⁷³ Taj prvi zapis je sačinio na temelju tuđih kazivanja, a ne na osnovu vlastitih doživljaja.⁷⁴

Ono što je odlika njegovih zapisa o nemirima u Sarajevu je to da on ne piše o pojedincima, već govori općenito o jaramazima, ajanima, bašama, zabitima, te u zapisima nema njegovog osobnog stava prema pojedincima koji su nositelji tog događaja, već se samo vidi njegovo neslaganje sa stanjem nereda. On ne govori o vlastitim gubicima za vrijeme nemira, već referira na odsustvo reda u životu društvene zajednice, vidjeći u tome i slabost države i središnje vlasti.⁷⁵ Vijesti s dalekog fronta, kao npr. osmanski poraz u Rusiji komentira u kontekstu posljedica neposlušnosti i nepokornosti među muslimanima⁷⁶, dominantno promatrajući vijesti izvana kroz prizmu iskustva društvene dinamike u kojoj živi. Bašeskija

⁷²Zirdum, *Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini*, 55.

⁷³Filan, Kerima, *Sarajevo u Bašeskijino doba*. Sarajevo: Connectum, 2014., 41.

⁷⁴Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 37.

⁷⁵Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 41.

⁷⁶Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 51.

piše o ponašanju i osjećajima ljudi u specifičnom stanju njihovog društvenog okruženja, kao član društva koji je zahvaljujući svom pisarskom zanimanju imao mogućnost promatrati ponašanje ljudi u tom vanrednom stanju i bilježiti njihove perspektive.⁷⁷

Događaji o kojima Bašeskija govori zgusnuto su opisani, pri čemu su neki značajni detalji doneseni mimo kontinuiranog izlaganja, što unosi mogućnost zabune, odnosno traži oprez pri rezimiranju Bašeskijine slike ovih događaja.

3.1. b) Sidžili

Šerijatski sidžili (kadijski sidžili/ kadijski defteri) su protokoli odluka i zapisa kadije određene teritorijalno-upravne oblasti u kojima je kadija imao pravne ingerencije. **Kadija** je sve do tanzimata imao široke kompetencije unutar osmanskog društvenog sistema, a za svoju djelatnost bio je neposredno odgovoran sultanu, tj. njegovom zastupniku. Sultan, kao najviši autoritet svjetovne i duhovne vlasti, po konceptu islamskog prava provodio je ideju pravednosti direktno ili posredstvom ovlaštenih organa. Sudsku vlast povjeravao je sudskim službenicima koji su u svom radu bili nezavisni od upravnih službenika. Osim pravnih, kadija je obavljao i druge aktivnosti. U nedostatku organa opće nadležnosti dostavljao je odgovornim službenicima naredbe centralne i lokalne administracije i nadzirao njihovu realizaciju. Sve naredbe i instrukcije koje su stizale na kadijinu adresu prepisivane su u sidžile, pa su, zahvaljujući tome, brojni dokumenti sačuvani i do danas. Zbog širokog opsega kadijine djelatnosti šerijatski sidžili predstavljaju prvorazredne povijesne izvore za izučavanje ekonomske, pravne, političke, društvene i kulturne povijesti određenih područja kao i Osmanske države u cijelosti.⁷⁸

Šerijatski sidžili sadrže veoma bitne podatke za izučavanje ekonomskog stanja određenih regija, kao i ekonomskog sistema Osmanske države općenito. U izučavanju agrarnih odnosa i njihove evolucije u osmanskom sistemu sidžili također predstavljaju značajan izvor.⁷⁹

Osim toga sadrže podatke relevantne za izučavanje političkih prilika u Osmanskoj državi, a također i na međunarodnoj pozornici. U slučaju rata kadije su dobivale fermene s informacijama gdje i protiv koga se vodi ratni pohod, koliko vojnika treba pripremiti za aktivno učešće u određenim kadilucima, gdje i na koji način osigurati ishranu i smještaj vojsci

⁷⁷ Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 45.

⁷⁸ *Sidžil Tesanjskog kadiluka: (1740-1752)* / prevela i obradila Hatidza Car-Drnda. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2005., VII.

⁷⁹ *Sidžil Tesanjskog kadiluka: (1740-1752)*, VIII.

i konjima. Ukratko, na bazi građe koju sadrže sidžili, može se izučavati kompletna historija Osmanske države i provincija koje su ulazile u njen sastav.

Stradanjem velikog broja sidžila 1992. godine u agresiji na Sarajevo, njihov broj je znatno reduciran, a time i prostor za izučavanje mnogih pitanja ili pojedinih područja znatno sužen. Među brojnim i neprocjenjivim povijesnim izvorima, bilo da je riječ o rukopisima ili različitim vrstama arhivske i druge građe, stradalo je i 56 sidžila koji su bili čuvani u Orijentalnom institutu u Sarajevu. U odnosu na broj očuvanih, veoma mali broj sidžila je obrađivan i publiciran kako bi se njihov sadržaj učinio dostupnim znanosti.⁸⁰

3.2. Literatura

Avdo Sućeska se bavio brojnim pitanjima ekonomske i društvene povijesti osmanske Bosne i njegovi znanstveni radovi su bili od velike pomoći pri rasvjetljavanju konteksta teme mog rada iz više perspektiva (taksit, malikana, društvene hijerarhije, ajani, položaj raje, prilike u Bosni u 18. stoljeću, odžakluk timari...).

Prvi je sustavno istražio seljačke bune u Bosni napominjući 1966. godine kako su one prije toga historiografski tek marginalno i nejasno obrađivane, jer je u domaćoj historiografiji uglavnom pisano o otporu kršćanske raje pošto je ona na Balkanu predstavljala najveći dio eksploatiranog stanovništva.⁸¹ Međutim, u zemljama sa velikim brojem seljaka muslimana, kao npr. u Anadoliji i BIH, znatan dio eksploatirane mase činili su baš ti muslimani, čije su obaveze prema spahijama, državi i provincijskim dužnosnicima bile u stalnom porastu, pogotovo od 17. stoljeća.⁸²

Sućeska se osim spomenutih franjevačkih kronika i Bašeskije, koristi i nekorištenim službenim aktima osmanske administracije u analizi izvora. U njegovim radovima je izražena marksistička terminologija njegova vremena, što upozorava na konceptualni diskurs u kojem se kreiraju i postavljaju odnosi i standardi u skladu s dominirajućim jugoslavenskom historiografskom paradigmom (klasne razlike, klasna mržnja, mjesto u odnosima proizvodnje, eksploatacija seljačke klase...).

⁸⁰ Hasandedić Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije fragmenti iz 1044-1207. h. god / 1635-1793. godine* (regeste), Mostar, 2011., 5.

⁸¹ Sućeska, Avdo, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*. Zbornik radova, knjiga 1. Beograd: Istorijski institut u Beogradu, 1976., 163.

⁸² Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 202.

Osim Sućeske, Muhamed Hadžijahić najiscrpnije obrađuje bune u Bosni, dok Enes Pelidija u svojim djelima koja sam konzultirala iznosi mnoge zanimljive podatke o stanju u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću iz političke i ekonomske perspektive. Od novije literature o staleškim nemirima i bunama možemo spomenuti Mustafu Imamovića i njegovo djelo „Historija Bošnjaka“, Đenanu Buturović koja piše o Morićima i političkoj situaciji Sarajeva u vrijeme nemira, kao i Vjerana Kursara, koji piše o društvenoj i konfesionalnoj situaciji u Bosni u 18. stoljeću. O demografskim pitanjima Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću piše Nenad Moačanin, kao i općenito o pitanjima Bosne pod osmanskom vlašću.

Što se tiče literature o teorijskim i metodološkim pitanjima izdvojila bih *Uvod u komparativnu historiju* (urednika Drage Roksandića), kao osnovna metodološka smjernica u mom istraživanju, te rad Zlatiborke Popov- Momčinović o društvenim pokretima.

4. Bune u svjetlu izvora – komparacija

4.1. Tko se buni, protiv koga i zašto?

4.1.1. Sarajevo

U Sarajevu, najaktivnijem centru odmetanja od naredbi osmanske vlasti, prve informacije o pobunjenim pojedincima u 18. stoljeću koje donose franjevački ljetopisci Lašvanin i Benić, spominju narod - Sarajlije koji su se 1734. godine zajedno s Visočanima zavadili s Avdulah pašom i digli ga s njegove vezirske dužnosti u Bosni.⁸³ Tome je prethodilo kamenovanje Avdulah pašina silvitara u fojničkom kadiluku gdje se skupilo više od tisuću ljudi, sirotinje, koji nisu bili u mogućnosti udovoljiti davanjima koji je ovaj od njih tražio.⁸⁴ Dakle, otpor je narodni, te se ne spominju društveni slojevi, a usmjeren je protiv najviše instance osmanske pokrajinske vlasti. Otpor ujedinjenih Sarajlija i Visočana dovodi do smijenjivanja paše s dužnosti, što je odraz nestabilne osmanske vlasti koja nema mjere svog efektivnog i učinkovitog provođenja. U napomeni koja prethodi, vezano za bunt u fojničkom kadiluku, vidimo da se kao uzroci navode materijalna opterećenja.

Dalje nas izvori obavještavaju kako je 1742. godine Đumruk Mehmed paša došao na vezirsko mjesto u Travnik, te zadao golem strah bosanskoj gospodi, pa ga je mula u Sarajevu skoro zatvorio, dok je Medted Osmana, velikog tevtedara, uistinu zatvorio.⁸⁵ Kada se ima u vidu činjenica da je ovdje riječ o osobama koje su najčešće učestvovala u ubiranju raznih dadžbina i imala mogućnost da u tim poslovima čine zlouporabe, lako je pretpostaviti moguće razloge za njihovo proganjanje. Ostaje nepoznato zbog čega je Đumruk Mehmed paša zadao strah po dolasku na dužnost „bosanskoj gospodi“, ali možemo pretpostaviti da se financijski obrušio na njih ili ugrozio neke od njihovih aktualnih pozicija. Isto tako nas podatak da sarajevski mula umalo ne zatvori pašu navodi na zaključak da su već tada uglednici Sarajeva imali mogućnost i potporu da predstavnike centralne vlasti ne samo ne poštuju, već i postupaju s njima po svom nahođenju, ne u skladu sa naredbama centralne vlasti.

Ali paša Hečimović je svojim nepopularnim mjerama trostrukih taksita na sebe navukao loš glas, bunili su se Sarajlije, ali i Hercegovci. Sarajlije se oštro suprostavljaju 1747. godine

⁸³Lašvanin, Nikola, *Ljetopis fojničkog samostana*, Sarajevo-Zagreb: Synopsis, 2003., 207.

⁸⁴Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 207.

⁸⁵Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 219.

prilikom dolaska velikog kapidžije da nametne taksite kao prethodne godine. Naime, otjerali su ga kamenjem, a zamalo ga i ubili.⁸⁶ Paša Sarajlijama zamjeri takvo ponašanje prijeteći:

*Zlo ste učinili što me niste dočekali, pak bi kapidžiji dali putbinu i u isto vrijeme lipo odgovorili, a ovako će bit velika smutnja.*⁸⁷

1748. sarajevske baše su napale i oštetile kuću pašinog zastupnika muselima Jusufbegovića i uništili mu imovinu. Pritom, ništa nisu odnijeli sa sobom, ali su otvorili tamnicu i zatvorenike pustili na slobodu.⁸⁸ Takva situacija nepoštivanja predstavnika vlasti u Sarajevu ovdje dobiva svoju kulminaciju u akciji koja ne samo da izražava bijes i ogorčenje u svom vandalističkom ruhu, nego se suprotstavlja odlukama vlasti tako što zakonski osuđene zatvorenike prisilno oslobađa njihove kazne. O kakvim zatvorenicima se radi, ne znamo, ali vrlo vjerojatno da je ta akcija političkog karaktera usmjerena i na pomilovanje upravo politički oporbenih komponenti.

Bašeskija piše o neredima u Bosni, a opisuje situaciju u Sarajevu gdje je i sam živio, s vremenskim odmakom, ali i s jasno izraženim stavovima prema odmetnicima. Ustanici protiv vlasti su, po njegovom sudu, neobuzdani ljudi ili, kako ih on naziva, jaramazi, koji su bili ne samo bez poštivanja ikakvog autoriteta vlasti, već i nerazumni, te su zametali svađe i među mirnim stanovništvom.⁸⁹ Dakle, Bašeskija odmetnike protiv vlasti promatra i kao manipulativan element koji izaziva nered, bez obzira na same uzroke njihovog djelovanja. On više piše o njihovom nerazboritom djelovanju, nego o razlozima tog djelovanja. Stječe se dojam da Bašeskija i nije bio najbolje upućen u kompleksnost događaja u Sarajevu sredinom stoljeća, međutim, svejedno su oni bili povod pisanja njegove kronike i događaja u Sarajevu, te o tim događajima nalazimo podatke već na samom početku njegove kronike.

Kad kaže da su se jaramazi međusobno ubijali i osvećivali, kaže kako je malo ljudi među njima bilo od časti.⁹⁰ Kad priča o uzrocima nereda u Sarajevu, kaže samo da je u početku to bilo zato što su paše počeli vršiti nasilje prema sirotinji⁹¹. O kakvoj vrsti nasilja se radi, to nam Bašeskija ne otkriva, međutim, on otvara nove uvide u stanje na način da daje informacije o tome tko sudjeluje u pobunama i na čijoj strani. Kaže, kako su se svi stanovnici

⁸⁶Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 226.

⁸⁷Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 226.

⁸⁸Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 227.

⁸⁹Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 32.

⁹⁰Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 33.

⁹¹Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 33.

šehera, iz samilosti prema sirotinji, suprostavili pašama.⁹² Narod je u toj fazi pobune počeo isticati i hvaliti ajane i bašeskije kao svoje predstavnike⁹³. Bašeskije i ajani su se počeli miješati u vilajetske stvari i poslove da bi tobože štitili narod od nasilja paša i spriječili pristup mubaširima, no kad su zauzeli pozicije moći, oni su se obrušavali na siromašan svijet. Bašeskija je protiv paša i zabita koji su bili od utjecaja u tim događajima, a očito je na strani ajana.

Situacijom su zavadali „jaramazi“, koji su, osjetivši se moćnima, odlučili poubijati ajane. U početku su baše i zabiti namjeravali stanovnike šehera nahuškati protiv Ali paše. U tu svrhu su održavali sastanke, izabrali vođu i zaključili da noću napadnu na kuće ajana.⁹⁴ Ovaj Bašeskijin zapis upućuje na raskol između ajana i janjičara, u pokrajinama u kojima nije bilo odlučnijeg upravitelja, a stvarnu vlast u većim gradovima su imali upravo lokalni moćnici janjičari i ajani. Da bi zaštitili ajane koji su pomagali sirotinju, stanovnici grada okupili su se u velikom broju i napali stražu.

Tako su počeli dugotrajni nemiri koji su tekli uz odsustvo svakog poštovanja prema predstavnicima vlasti; pašama, oficirima, ulemi, kadijama. Bilo je to vrijeme u kojem su, kaže Bašeskija: „Deset godina vladali neposlušnici, a poštteni ljudi su im bili potčinjeni.“

Benić jasno iznosi perspektivu o neredima u Bosni kad kaže kako su paše počeli činiti velike zulume skupa u dosluhu sa vezirom u Carigradu, namećući narodu teške taksite, dva i pol puta povećane. Njima se suprostavljaju Sarajlije, tj. građanstvo u osmansko-bosanskim uvjetima – sarajevska čaršija⁹⁵, ali i sva Bosna, osim ajana, koji su jeli carski kruh, pa ih Benić u nekoliko navrata izjelice, tj. na strani paša.⁹⁶ Oni su također sudjelovali u procesu skupljanja taksita i ostalih daća.

Benić objašnjava pobunu u Sarajevu kao jednodušan otpor sve Bosne, vilajeta – pašama i ajanima, koji su bili nosioci nasilnog ubiranja poreza. Međutim, kada su se bosanske vilajetlije oslobodili zuluma paša, masovno se pobašiše i sami počmu činiti zulume. Posebno

⁹²Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 33.

⁹³Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 33.

⁹⁴Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 34.

⁹⁵Hadžijahić, Muhamed, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*. Historijski zbornik 1980-1981, 33-34, Zagreb 1982., 123.

⁹⁶Benić, Bono, *Ljetopis sutjeskog samostana*. Sarajevo-Zagreb: Synopsis, 2003., 187.

je za otpor Sarajlija prema ajanima bilo fatalno nasilno držanje baša prema trgovcima, a zatim promjene u držanju sarajevskih bašeskija prema paši.⁹⁷

U Sarajevu je to bilo vrijeme bezvlašća, u kojem su vladali neposlušnici, kako kaže Bašeskija. Od naroda su skupljali novac na ime navodnog poreza, a zapravo im je samo bilo stalo da se dograđe imetka; međusobno su se natjecali u broju svojih pripadnika, ponekad bi pohodili čaršijom praveći se da održavaju red i mir, a ustvari većinu su vremena provodili po kafanama agitirajući za svoju stranu, te prevršili svaku mjeru u nepoštivanju reda i poretka.⁹⁸

Nadalje, bunt protiv vlasti očituje se cijelo vrijeme u odlukama i aktivnostima Sarajlija prema vlasti. Ali paši nisu dali da iz Travnika prođe kroz Sarajevo dok je odstupao, već je išao zaobilazno preko Žepča. Ne samo to, nego mu narod putem nije dao ni hranu ni konačište, već se paša, protivno običaju, snašao za put, sam o svom trošku.⁹⁹ S Ali pašom otišla je i garnitura njemu podobnih kadija i ajana koji narodu i bašama što su zavladaali više nisu bili poželjni na pozicijama¹⁰⁰. Od atmosfere straha napustili su Bosnu mnogi dužnosnici koji su službovali za vrijeme Ali paše.

Novi paša, Avdullah paša, strahujući pred Sarajlijama, 1748. godine uđe u grad u rano jutro, da ga, protivno običaju, nitko ne primi i dočeka.¹⁰¹ Paša je formalno bio nositelj vlasti i sultanov predstavnik u provinciji, premda vidimo da je njegov ugled opadao upravo zbog nepopularnih mjera oporezivanja i zlouporaba, a o tome nam govori i činjenica da su paše sredinom stoljeća često postavljani i smijenjivani, te neodobravani, bilo na inicijativu naroda, bilo od strane vlasti.

Benić izvještava 1750. godine kako su Sarajlije objesile 12 baša lopova u Sarajevu, te ih je kajmekem u Travniku počeo i progoniti, što je izazvalo strah po cijeloj uzbunjenoj Bosni.¹⁰² Nameće se pitanje jesu li već tad sukobi među odmetnicima na vertikalnoj osnovi uzrokovali ova vješanja, pa se na njih misli kad Benić kaže Sarajlije, ili se radi o politici novog paše, budući da i kajmekem u Travniku postupa protiv nasilnika. Ta politika obračuna s odmetnicima odozgo je mogla biti objašnjenje za izazvani strah po cijeloj Bosni. Avdullah paša došavši u Sarajevo traži od ljudi koji su vodili glavnu riječ u pobuni protiv vlasti da mu

⁹⁷Buturović, Đenana, *Morići (od stvarnosti do usmene predaje)*, Sarajevo: Svjetlost, 1983., 75.

⁹⁸Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 34.

⁹⁹Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 229.

¹⁰⁰Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 230.

¹⁰¹Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 230.

¹⁰²Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 179.

se predaju zlikovci, no Sarajlije odbijaju paši izručiti ljude koje je tražio tvrdeći kako oni nemaju zlih ljudi i da tek kad njihov sud optuži ljude koje paša traži, da će oni njemu biti predani.¹⁰³

Paša traži da mu se dovede Muharemija, vođa pobunjenih, oslonivši se na nekoliko svojih ljudi i Sarajlija koji su mu bili privrženi i koji su mu raskopali kuću u Sarajevu. U tim se okolnostima zametne velika svađa i sukob, te nekoliko ljudi pogine u nadmetanjima između pašinih ljudi i Sarajlija koji su branili Muharemiju.¹⁰⁴

Stanje u Sarajevu se mijenja dramatičnim događajima 1757. kada je nekoliko trgovaca pomoglo da se Sari Murat, koji je predvodio nereda još od 1747. pozove na aginu kapiju, gdje je uhapšen i aga ga je osobno smaknio. Istog dana, Sari Muratove pristalice poubijali su 6 trgovaca koje su smatrali krivcima za njegovu smrt.¹⁰⁵

To što su pristalice Sari Murata osvetili njegovo smaknuće ubijanjem šestorice sarajevskih trgovaca izazvalo je veliko neprijateljstvo gradskog svijeta prema njima. Narednog dana podigao se velik broj ljudi, Bašeskijim riječima, „iz različitih skupina, i oni časni i oni koji to nisu“¹⁰⁶, te je u roku tri-četiri dana uhićeno i udavljeno dvadeset tri osobe.¹⁰⁷

Među njima bili su i braća Morići, popularni junaci jedne od najljepših muslimanskih narodnih pjesama baladnog karaktera koja se veže za povijesni događaj, pogubljeni su u sarajevskoj tvrđavi u ožujku 1757. godine. Zastupnici centralne vlasti dosudili su im brzu smrt davljenjem, jer su se oni, kao najugledniji predstavnici sarajevskog esnafa i domaćih janjičara, suprostavili brojnim ekonomskim i drugim nametima što su ih centralna vlast i njeni nosioci nametnuli u petom i šestom desetljeću 18. stoljeća u Bosni.¹⁰⁸

I po Beniću i Bašeskiji pobune i nemiri su bili osobito snažni u Sarajevu, a nosioci nemira Morići, Halilbašići i Sari Murat su bili janjičari. Po obojici, do njihove pogibije dolazi uslijed sukoba sarajevskih bašeskija sa sarajevskim trgovcima, ali u Bašeskije nema preciznije periodizacije, tj. ne izdvaja se jasnije period pozitivnog djelovanja sarajevskih bašeskija za

¹⁰³Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 179.

¹⁰⁴Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 180.

¹⁰⁵Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 35.

¹⁰⁶Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 35.

¹⁰⁷Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 39.

¹⁰⁸Buturović, *Morići (od stvarnosti do usmene predaje)*, 9.

vijeme njihovog suprostavljanja pašama i zalaganje za sirotinju od perioda kad dominira anarhija.¹⁰⁹

Kako je život oko sebe promatrao kao pobožan čovjek koji vjeruje da se sve zbiva Božjim određenjem i da Providnost održava svijet, Bašeskija je o tim događajima zapisao i ovu okolnost koju ne bilježe drugi izvori.¹¹⁰ Istog dana nakon što su ubijeni Sari Murat i šest trgovaca, Božjom Providnošću nebo se naoblačilo i te večeri je pao snijeg, što je bila nagla promjena vremena, jer je prvih dana mjeseca marta vrijeme bilo toplo, bez padavina i hladnoće. Nitko od jaramaza nije mogao pobjeći iz grada.¹¹¹

Nakon smirivanja anarhične situacije koju Bašeskija vremenski zaokružuje ovim smaknućima, u njegovoj kronici nailazimo na zapise koji govore o povremenim nemirima u Sarajevu u drugoj polovici 18. stoljeća koji su ponekad prerastali u izražavanje nezadovoljstva većeg dijela stanovnika okupljenih u suprostavljanju vlastima. Iz tih daljnjih informacija koje čitamo kroz izvore primjećujemo da narod nije bio zadovoljen nekom povoljnijom politikom oporezivanja, niti su zlouporabe u potpunosti prestale, radi čega su mjestimične bune i neposlušnosti nastavljene i nakon Kukavičinog obračuna s nositeljima i inicijatorima ustaničkih aktivnosti.

Tako 1767. Bašeskija piše o janjičarskom agi zabitu Lazu koji je kroz dvije godine svoje službe zajedno sa svojim pisarom Hasan-efendijom mnogo globio svijet, te se obogatio lažima i spletkama. Oni nisu podijelili plaće svim janjičarima za godinu 1763. i 1765. godinu, te je nekoliko ljudi kojima nisu dane plaće, održalo par sastanaka i pobunilo svijet, a Laza i pisara strpalo u zatvor. Premda su se obračunali na licu mjesta sa zabitom i njegovim pisarom, prilikom ispitivanja slučaja od strane vlasti jamaci su od straha odustali od svojih ciljeva.¹¹² Nije postojala dovoljno koncentrirana energija i dosljednost koja bi obranila svoje interese.

Zapis iz 1770. govori o pobuni protiv vlasti koja je potrajala 2 dana i u kojoj su sudjelovale različite skupine društvene zajednice. Protest je naročito interesantan jer su ga započele žene zbog skupoće i neimaštine, te je prerastao u pobunu i opći metež u kojem je svijet vikom i galamom predstavnicima vlasti prigovarao zbog mahinacija oko muftijskog položaja.

¹⁰⁹Buturović, *Morići (od stvarnosti do usmene predaje)*, 76.

¹¹⁰Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 39.

¹¹¹Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 40.

¹¹²Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 103.

Poziv žena da se krene u mahkemu očito je bio široko prihvaćen, jer se po metežu koji je nešto kasnije zavladao u mahkemi može zaključiti da je za njima krenuo povećan broj građana. Riječi koje su žene izvikivale u dvorištu džamije izraz su brige uslijed siromaštva i poteškoća koje siromašne obitelji žive zbog nestašice i visokih cijena. Međutim, kasnije u mahkemi se više spominjao muftija nego neimaština, dakle, više politička nezadovoljstva naroda, u odnosu na ekonomske razloge. Premda se po Bašeskiji ne bi reklo da su žene imale na umu muftiju dok su prosvjedovale u džamiji, zasigurno nije ispravno misliti da o tome nisu ništa znale. One su možda okupljanjem htjele skrenuti pažnju javnosti s muftija na svakodnevne životne okolnosti. Uostalom, njihova prisutnost u gomili ljudi i narednog dana kada su se neredi nastavili pokazuje da su se bunile protiv vlasti, kao i muškarci.¹¹³

Narednog jutra su, piše Bašeskija, neki vlasnici otvorili dućane i radili do podneva, ali su se popodne ponovno skupile žene i omladina, te muškarci iz čaršije, i to skoro cijela čaršija. Opet se izvikivalo ime jednog od muftijskih kandidata. Najzad su, prema Bašeskiji, žene i omladina navalili na aginu kuću, što je agine stražare natjeralo da narodu predaju ono što je tražio – predstavku o muftiji. Potom su stražari ispalili nekoliko hitaca iz pušaka namjeravajući žene i omladinu zaplašiti, a agu zaštititi. Još su i toljagama potjerali žene. Na to je rulja razlupala prozore na aginoj kući. Za gradske prvake koji su bili uz agu, Bašeskija je zapisao da su se prepali svijeta kao da su pred sobom vidjeli Azraila, razbježali se i tako se osramotili.¹¹⁴

Razlog dramatičnog tona Bašeskije nije ovo okupljanje žena u središtu sarajevske čaršije i njihovi pozivi na odgovornost upućeni vlastima, već što to prerasta u pravu pobunu. On ne izražava ni u jednom dijelu čuđenje zbog toga što žene prosvjeduju.

Žene u tom događaju nisu bile samo fizički prisutne da bi pridonijele povećanju broja ljudi na skupu, već su odigrale jednu ulogu; pojavile su se u javnom prostoru, izrekle su prigovor vlastima, pozvale su građane da protestuju u mahkemi i građani su pristali uz njih. Podrška koju su žene dobile od sugrađana pokazuje da su one sudjelovale u obličavanju javnog mnijenja.

Društvena pravila su očito ženama dopuštala ne samo da se pojave, već i da budu aktivne, u javnom prostoru. To djelovanje zasigurno ne treba shvatiti kao odgovornost žena za „vanjski život“, nego kao njihovu moć (ili pravo) da sudjeluju u stavu javnog mnijenja. Pa ipak, cijeli

¹¹³Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 174.

¹¹⁴Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 174.

ovaj zapis, na osnovu kojeg se može reći da su žene imale mogućnost da reaguju, pa čak i moć da pokrenu reagiranje, pokazuje da je ženski prosvjed počeo s jednom temom, a pobuna se razvila s drugom, pa se ovaj Bašeskijin zapis ne može uzeti kao dokaz o postojanju ženske svijesti u toj društvenoj zajednici.¹¹⁵

Žene se pojavljuju kao faktor protesta i pred kapijom janjičarskog age 1781. godine. Protest je izbio zbog slučaja mladića koji je podlegao ranama, nakon što je pretučen, zato što je u pijanom stanju opalio iz puške na stražu. Žene u ovom prosvjedu je moguće vidjeti kao majke koje reaguju zbog tragične smrti, pa ipak glavni povod okupljanja bilo je saznanje o neistinitom izvještaju paši koji je pripreman o tom događaju. Bašeskija ističe prisustvo žena pred aginom kapijom, te se tako stječe dojam da one nisu samo fizički bile prisutne u mješovitoj skupini.¹¹⁶

Vlast se nije mogla previše pouzdati u baše niti po pitanju njihove vojne službe. Jedan od razloga je svakako činjenica da mnogi pripadnici janjičarskog reda nisu niti bili pravi profesionalni vojnici, već militarizirani trgovci, obrtnici i seljaci, a drugi važan razlog je to što za svoju službu nisu bili u određenim periodima niti plaćeni. Tako je 1771. Kreševski ljetopisac fra Marijan Bogdanović zapisao da su sarajevski janjičari na poziv na rat protiv Rusije odgovorili sljedeće: »Kad nam se dadne plaća od četiri godine, tad ćemo ići«¹¹⁷.

U Sarajevu u drugoj polovici 80-ih godina su vlasti počele od trgovaca sabirati novac i skupljati narod pozivajući ga na vojnu. Neke ljude su ucjenjivali, te iznuđivali novac od siromašnog svijeta, a Bašeskija kaže kako su im novac davali samo naivčine. No, narod se pribrao i zatvorio čaršiji, te jedna velika skupina ode na dvor age i mule i zatraži da im se vrati oduzeti novac odbijajući dati išta. Puk koji se do tada nije oglašavao, javno istupi protiv aga, muftije i hadži Bešlije optužujući ih za izdaju i licemjereje. U tom izražju bijesa narod proziva vlast za loše ponašanje prema njima i kaže kako u usporedbi s nemuslimanskim zimijama njih više muče i od njih uzimaju više od harača. Prijetili su nasiljem i rušenjem njihovih kuća.¹¹⁸

On dalje piše kako su se tada Sarajlije podijelili na više stranki zbog toga što su mnogi ljudi željeli postati ajani. Tako su age sačinjavali dvije grupe, a razmirice među bašeskijama,

¹¹⁵Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 175.

¹¹⁶Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 176.

¹¹⁷Bogdanovic, Marijan, *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo-Zagreb: Synopsis, 2003., 175.

¹¹⁸Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 332.

ljudima iz čaršije, kadijama, zapovjednicima su bile povod mnogim glupostima i ludostima, i to takvim kojima bi se čak i deve smijale. Bošnjaci su, kratko rečeno, nerazboriti ljudi, Bašeskija kaže.¹¹⁹

4.1.2. Mostar

U hercegovačkom sandžaku su sandžakbezi i njihovi najbliži suradnici po svim mjestima tražili vanredne namete, te većina kadiluka traži od centralne vlade da ih se zaštiti.¹²⁰ U takvoj situaciji 1710. godine cjelokupno se stanovništvo mostarskog kadiluka pobunilo protiv mjesnog paše. U to vrijeme pobune su bile lokalnog značaja i nisu se širile na okolne kadiluke.¹²¹

Za nemire u Mostaru, koji su se pojavili 1748. godine nije jasno jesu li bili isključivo lokalnog značaja, premda je situacija svakako bila lokalno uvjetovana. Bašeskije se navode kao glavni element pobune protiv vlasti, vojničke plaće kao glavni uzrok, a Lašvanin situaciju opisuje na sljedeći način. Povod je bio što je neki Mostarac Temim kome je Ali-paša povjerio ulefom da isplati janjičare, isplatio samo nefere – unovačene vojnike, tj. samo one u aktivnoj službi. Janjičari - nevojnici i baše su zahtijevali da se i njima isplati plaća, te su se pobunili protiv Temima koji je pobjegao u kuću kapetana Vučijakovića, koji mu je pružio utočište, pa oni oteše topove nad ćuprijom na kuli te „trista zala počinise“. Poginuo je Temim i još desetak ljudi s obje strane, a isto toliko je bilo i ranjenih ljudi.¹²² Dakle, i dalje se radi o pobuni protiv vlasti u kojem se traže prava vojnika janjičara koji s jedne strane nisu redovito primali svoje plaće, a druge nisu svi bili niti aktivni u službi. U atmosferi masovnog upisa u janjičare i smanjenja poreznih obaveza koje je ta služba donosila, lako je pretpostaviti da država nije mogla osigurati plaće svim janjičarima, a pogotovo onima koji nisu vršili redovnu vojnu službu.

Dalje se u izvorima za Mostar ne spominje u tom periodu situacija koja bi mogla odgovarati anarhiji u Sarajevu u kojoj su baše de facto preuzele vlast, ali očito je da su oni u Bosni bili najsnažniji otporni element u gradovima.

¹¹⁹Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 348.

¹²⁰Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 74.

¹²¹Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 75.

¹²²Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 227.

Na kraju 1748. paša ponovno šalje u Neretvu svoje teške mubašire sa 28 konjanika koji su tamo počinili mnogo nasilja, porobili i oglobili sve one za koje su sumnjali da se protive paši, a da pritom nisu ni najmanje pomagali siromašnima oko izdržavanja poreza.¹²³ Već 1749. godine kod Benića imamo vijest o tome da paša ponovno u Neretvu šalje mubašire da globe vilajet.¹²⁴ Očito je da su se akcije oglobljavanja hercegovačkog stanovništva pod izravnom direktivom i akcijom paše dogodile jer se narod odmetao i protivio pašinim ranijim naredbama. Međutim, pašina delegacija mubašira ostaje ocrnjena u očima suvremenika kao ona koja čini zlo u prikupljanju poreza i ni na koji način ne olakšava siromasima izdržavanje teških nameta.

Kukavica je pokušao skršiti otpor u Mostaru kao posljednjem uporištu pobunjenika u kojem nije imao nikakvog utjecaja i za to je 1759. godine pokrenuo velike pripreme. Tražio je da mu Mostarci izruče tri čovjeka, no oni su napali pašu i ubili iz njegove pratnje 3-4 čovjeka.¹²⁵ Taj poraz je zastrašio beglerbegove koji u ovom gradu nisu pokušali ništa osim zadržavanja samo nominalne vlasti. Kukavica je silom htio ući u grad, ali su ga naoružani stanovnici iskasapili sa gotovo cijelom vojskom¹²⁶. Nakon tog poraza Kukavica, koji je najzaslužniji za smirivanje i obračun sa odmetnicima od vlasti u cijeloj Bosni, prognan je i ubijen, a kao glavne razloge Benić navodi upravo to slanje vojske na Mostar, globljenje naroda po Bosni i prodavanje topova i municije kapetanima po Krajini.¹²⁷

Premda su se i prije Mostarci odupirali mnogim vezirima, u literaturi se spominje Kukavičin poraz u Mostaru kao početak permanentnog otpora, bitan i u kasnijem otporu Mostaraca protiv uplitanja paša u poslove Mostara. Sve do Ali paše Rizvanbegovića 1833. nije poznato da je neki bosanski vezir imao punu ingerenciju u mostarske poslove.¹²⁸ O tome u obrađivanim izvorima nisam pronašla podataka.

4.1.3. Tuzla

U tuzlanskom kadiluku 1743. godine bilježe se prvi neredi nastali prilikom razreza, kupljenja poreza i namirnica po cijenama. U bujurulđiji upućenoj tuzlanskom kadiji Gazi Jegen paša

¹²³Lašvanin, *Ljetopis fajničkog samostana*, 228.

¹²⁴Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 175.

¹²⁵Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 55.

¹²⁶Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*, 123.

¹²⁷Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 227.

¹²⁸Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*, 123.

kaže kako su neki pojedinci samovoljno i bez povoda izazvali nered među stanovništvom, što je bio uzrok obustavljanju prikupljanja poreza. Traži se također izvještaj s imenima i opisom uzročnika nemira i njihovih jataka, kako bi se izvršila presuda.¹²⁹

1. prosinca 1748. godine u nizu nemira te godine koji su u većoj mjeri zahvatile ejalet, izbila je pobuna uoči Kurban bajrama kada su pobunjenici provalili s noževima u tuzlansku čaršiju. Čaršilije su uhvatili Mustafa Gogu, Mehmed bašu, Ibrahim spahiju i Sulejmana, te ih preko šerijatskog suda zatvorili u tuzlanski grad. Oni su utamničeni, a pošto je cijela Tuzla bila izgrađena od balvana i drveta, stanovništvo, age i zabiti su zamolili da se pobunjenici prebace u dobojski grad koji je bio čvršće utvrđen. U bujrlundiji se tuzlanskom kadiji naređuje da čvrsto svezane pobunjenike pošalje po mubaširu i zabitima u dobojski grad, te da se tu bace u tešku tamnicu. Dalje se tuzlanskom dizdaru, kapetanu, zabitima i mubaširima, uz prijetnje, naređuje da ih što sigurnije i u pouzdanoj pratnji zatvore, očito u strahu da se nasilnici ne bi oslobodili.¹³⁰

Bosanski valija, Hadži Ebu Bekir 1750. godine piše tuzlanskom kadiji o stanju i uzrocima nemira koji su zahvatili njegov kadiluk. Kaže kako su stanovnici i raja kadiluka dugo vremena živjeli u miru, plaćali propisane daće u suglasnosti sa Šerijatskim sudom, koje su razrađivane na stari način i bespogovorno ubirane, te nije bilo nesuglasica među narodom. Međutim, prije nekoliko godina zbog sebičnosti i antagonizma kojeg su među narodom počeli izazivati neki pokvarenjaci, te zbog razdora koji se onda pojavio među jednima i drugima, nastalo je i opiranje u pogledu podmirivanja nameta i davanja doprinosa koje im je odredio uzvišeni carski berat.¹³¹

Upravo te godine u Tuzli izbija, po svemu sudeći, najveća pobuna tog vremena što se vidi iz popisa štete, sastavljenog kod šerijatskog suda, koja je građanima tim povodom nastala. U uvodu piše da su pobunjenici, poturi, opkolili Tuzlu sa sve četiri strane i opljačkali je. Popis je sastavljen po džematima, gdje se poimence navode oštećeni, a uz njihova imena stoje pokradene stvari i stoka koje je najviše opljačkano, te popaljene zgrade. Svi oštećeni su muslimani, osim Ivana iz Orašja, koji se sa svojom stokom zatekao u Tuzli. Među imenima

¹²⁹ *Sidžil Tesanjskog kadiluka: (1740-1752)*, 77.

¹³⁰ Hodžić, Šaban, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne. Knjiga I. Tuzla, 1957., 50.

¹³¹ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 56.

oštećenih nalaze se i prezimena što nije tako čest slučaj u ovakvim ispravama.¹³²

Razjarena masa potpuno pod utjecajem nasilja gomile čini jedno od najtežih haranja Tuzle, kako se zaključuje iz dokumentiranih paleža i pljački. Premda se okosnica pobunjenika vodila političkim motivima, njima su se pridružili i oni kojima je bilo samo do pljačke i okorištavanja.

Kroz bujuruldije upućene tuzlanskom kadiji saznajemo i za tuzlanskog kapetana Derviš Hasana koji je 1750. godine kroz jednu situaciju sukoba sa Halil bašom i njegovim ljudima, radi konverzije djevojke Fatime na islam, potom njenog napuštanja islama, isprofilirao sebi odane ljude koji su za vlast predstavljali probleme. Zamjerio se Sulejman paši, zborničkom valiji, te poslao nekoliko neobuzadanih odmetnika da napadnu Halil bašu i njegove ljude. Oni su ih tukli, izranjavali i opljačkali, te ih zavezane zatvorili u Tuzlu.¹³³ Potom su, zaklinjajući se na Derviš Hasana, nastavili buniti stanovništvo vilajeta i među njima izazivati nezadovoljstvo, sirotinji činiti raznovrsna protuzakonja i nepravde i nad njima vršiti nasilje.¹³⁴

Ustanici su u okolini Tuzle oduzimali novac, ometali zaima i timar spahije u pobiranju njihovih poljoprivrednih prihoda, dalje priječili ubiranje taksita, te čak palili usjeve i drugu hranu, time otežavajući provođenje naredbi vlasti.¹³⁵

Kasnije nailazimo na bujuruldije koje inzistiraju na protjerivanju Derviš Hasana, budući da se nije pokorio zahtjevu da se udalji iz Tuzle koji je izdan u nekoliko bujuruldija, te da se čuva odugovlačenja jer će ga stići posljedice.¹³⁶

Šerijatski sud 1755. godine paši dostavlja izvješće kako ima pripadnika pojedinih džemata koji su počeli ometati gradnju tuzlanskog grada čineći razna nedjela i nasilja, te zlostavljati siromašno stanovništvo. Tim prijestupnicima i pokvarenjacima koji izazivaju nered i nasilja, čije štetne posljedice trpi narod, se ne smije dozvoliti da svoje akcije ponovno ožive i treba ih s nekoliko okretnih ljudi pohvatati i kazniti.

Paša traži da svi složno nastupe protiv razbojničkog djelovanja, jer će sve nasilnike protiv naroda pohvatati i predati vlastima. Ako ih se čak i tad ne uspije uhvatiti, za njima će se s

¹³² Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 58.

¹³³ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 77.

¹³⁴ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 78.

¹³⁵ Bejtić, Alija, *Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju, VI-VII, Sarajevo 1956-1957., 81.

¹³⁶ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 79.

jakim odredom izvršnih organa vlasti dati u potjeru.¹³⁷ Paša traži da se otklone neredi, zajednički i složno, te da potrebno kamenje što prije predaju na određeno mjesto o čemu će tuzlanski kadija i građevinski povjerenik podnijeti izvještaj.¹³⁸

U Tuzli je 1776. godine tuzlanski narod ubio carevog povjerenika koji je postavljen umjesto kapetana koji je godinama držao u malićani bunar od soli i od toga dijelio prihode. Beniće kaže kako je novoimenovani emin počeo uzimati od naroda ono što se nikad ranije nije uzimalo, pa ga je narod kamenovao. Nadodaje kako neki kažu da se već odavno tu kuhalo među narodom.¹³⁹ Isti događaj spominje i Baltić kao strašan događaj nasilja svjetine, kao odgovor nasilja vlasti nad narodom.¹⁴⁰ I Bašeskija piše kako je te godine ubijen emin u Tuzli, ali kao razlog navodi janjičarske plaće.¹⁴¹

Bašeskija piše o sukobu kapetana Donje Tuzle u drugoj polovici 80-ih godina 18. stoljeća, koji je krenuo s nešto malo vojske i s topovima k janjičarima u Gornju Tuzlu, te je nekoliko ljudi tom prilikom poginulo. Tim povodom seljaci iz okoline Gornje Tuzle, navodno janjičari, su se otišli u Sarajevo žaliti.¹⁴² Nisu nam poznati uzroci tog sukoba, ali lokalnog su karaktera, te se može pretpostaviti da se radi o sukobima interesa.

4.1.4. Komparacija

Kao jedan od uzroka odmetanja od vlasti i nemira koji su zahvatili Bosnu sredinom stoljeća, Bašeskija, kao poslušnik vlasti i poretka, generalno navodi to kako su među muslimanima podanicima i nositelji vlasti i porezni obaveznici ostali bez nadzora i tako postali nasilni i nepokorni.¹⁴³ Bašeskija u prvi plan stavlja odnos podanika prema vlasti, a uzroke njihovih nezadovoljstava ne bilježi sustavnije. Beniće drugačije postavlja stvari i naglašava element nasilja odozgo kao bitan faktor stanja u Bosni. On kaže kako po pravdi to i nisu bile pobune, jer su paše počele činiti teške zulume, namećući narodu nepravedne taksite. Od osnovne je važnosti Benićeve konstatacija u tome što je pridonijela razumijevanju da se otpor protiv paša

¹³⁷ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 71.

¹³⁸ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 71.

¹³⁹ Beniće, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 282.

¹⁴⁰ Baltić, *Jako, Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrmena u Bosni*. Sarajevo- Zagreb: Synopsis, 2003., 74.

¹⁴¹ Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 197.

¹⁴² Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 331.

¹⁴³ Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 138.

nije okončao za Bošnjake i Bosnu “u sto dobrih časa“. Nasilje, tj. „otpor nasilnicima“ je pozitivno djelovalo na suzbijanje zuluma, ali se nastavilo terorom odozdo: uzeli su maha janjičari - jaramazi koji su počeli činiti nasilja diljem Sarajeva i okolice. Usmjerali su se na najbogatije trgovce, a kad su pretjerali i vlast se konačno obračunala s njima, učinjen je kraj sarajevskoj anarhiji.¹⁴⁴

Neprijeporna je činjenica da su porezni nameti i zlouporaba u njihovom ubiranju osnovni uzrok pobuna i to se spominje u kontekstu sva tri grada. Bile to bašeskijske Sarajeva i Mostara ili seljaci u tuzlanskom kadiluku i diljem Bosne, oni se protive politici centralne vlasti koja je provedena putem paše i njegovih povjerenika (kapidžije, zabiti, kadije) i poslušnika (ajani) koji su obavljali razne državne i privatne poslove za bosanskog namjesnika na materijalnu štetu naroda.

Janjičari se spominju kao ključni otporni element u gradovima u kojima su zasjedali janjičarski odžaci, Mostar i Sarajevo. Zbog statusa i utjecaja koji su imale bašeskijske i baše u bosanskom društvu tog vremena, ali i olakšica koje su uživali, pojavilo se masovno upisivanje u janjičare.¹⁴⁵ Iz izvora nam nije poznato koliko je država reagirala na tu praksu, ali ona je svakako bila jedan od načina na koji se stanovništvo ejaleta nosilo sa politikom sve većeg poreznog opterećenja podanika. U janjičare su se upisivali čak i kapetani i serhadlije, što je dodatno kompliciralo odnose u društvenoj strukturi, budući da su kapetani koji nisu željeli postati janjičari otimali vojnike i oduzimali čifluka po selima onim kapetanima koji su se upisali u janjičare. Ovi se pismima tuže bašeskijama, a ovi izjavljuju da će udariti na tvrđave spomenutih kapetana.¹⁴⁶ Takva nekontrolirana „divlja“ praksa olakšanog pristupa u janjičarski rod, vodila je do sukoba među slojevima i dodatnih pojedinačnih samopolitika koje su teško mogle biti regulirane zakonima izvana. Anarhija je također i posljedica upravo usložnjavanja tih međusobnih konfliktnih odnosa među pojedinim slojevima društvene hijerarhije.

Čitajući izvore, stječe se dojam, kako su za razliku od Mostara i Sarajeva gdje su pokretači otpora vlasti bili vojnici janjičari i politički utjecajnije građanstvo, bune u Tuzli samovoljno vodili pojedinci koji su često okarakterizirani kroz službene dokumente kao razbojnici. I među njima je bilo spahija, baša i kapetana, ali uzroci njihovih ustanaka, ako su navedeni, su više vezani za situacije otpora prema elementima lokalnog značaja. U to spadaju otpori kulacima na izgradnji Dervente i tuzlanskog grada, pobune okupljenih oko Derviš Hasana,

¹⁴⁴Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*, 124.

¹⁴⁵Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 34.

¹⁴⁶Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 34.

provale u tuzlansku čaršiju, ubojstvo emina tuzlanske solane, te haranje Tuzle 1750. godine sa pljačkama i nasiljima prema stanovništvu grada.

Zasigurno da i vrsta raspoloživih izvora utječe na povijesnu percepciju, naime, izvori službene provenijencije koji su relevantni za proučavanje Tuzle u mom istraživanju ne daju sliku odozdo, kao što to u nekoj mjeri sadrže franjevački ljetopisi i Bašeskijina kronika, koji daju više podataka „iznutra“ o Sarajevu i Mostaru.

Sarajevski sučaj specifičan je po obratu koji se desio 1750. godine, u kojem su „jaramazi“ zavladaali, počeli ubijati ajane, te pomagati paše u svakom pogledu.¹⁴⁷ Dakle, u izvjesno vrijeme elementi utjecaja u Sarajevu prestali su nastupati u zajedničkom interesu nasuprot vlasti i njenih naredbi, već su se međusobno podijelili i stvorili anarhiju i na horizontalnoj razini društvene strukture. Ta složenost odnosa prema vlasti i pitanju zajedničkih interesa naroda u Sarajevu stvarala je atmosferu anarhije koju, čini se, ni Bašeskija nije mogao do kraja dokučiti, pa njegova razmatranja ne daju odgovore na pitanja uzroka, ni jasnoću u razumijevanju situacije koju, imajući na umu njenu složenost, naprosto naziva anarhijom.

Ratovi u 18. stoljeću su za Osmansko Carstvo predstavljali veliko opterećenje zato što su bili skupi i narod ih nije podržavao. Visoki troškovi u tim ratovima, uz druge financijske teškoće, su imali za posljedicu umanjivanje i kašnjenje plaće vojnicima, prije svega janičarima, koji su činili većinu vojne snage Carstva. Posljedice tog stanja snažno su se osjetile u Bosni.¹⁴⁸ Ostaviti vojsku bez plaće u vrijeme rata značilo je da se država izlaže riziku, jer je prijetila opasnost da će vojnici odbiti ponovno poći u rat. U Bosni se baš to dogodilo. Kada je u proljeće 1770. godine u Sarajevo stigao turnadžija s fermanom koji je pročitao u carevoj džamiji, age su se otvoreno suprostavile povratku na front riječima: „Ne idemo zato što nismo plaćeni. Ako sultan nema novaca da opremi vojsku, mi ne idemo.“¹⁴⁹ Takva situacija nas upozorava na opadanje moći i oslabljen financijski i vojni kapacitet Carstva koje se bori sa sve većim izazovima opstanka, pogotovo u, od Porte udaljenim provincijama i sferama utjecaja.

Neredovito primanje plaća ističe se kao razlog mostarske pobune 1748. godine, a s usloženom situacijom janičarskih slojeva, onih aktivnih i neaktivnih u službi, javlja se problem kojeg vlast ne može riješiti na pravi način poradi financijske iscrpljenosti. Na

¹⁴⁷Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 33.

¹⁴⁸Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 51.

¹⁴⁹Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 52.

mnogo mjesta Bašeskija piše o kašnjenjima plaća i u Sarajevu, a iz njegovih se zapisa vidi da su s vremenom one kasnile sve više i više. 1779. godine ni serdari ni jamaci nisu htjeli poći na vojnu, jer su njihove plaće kasnile 7 godina.¹⁵⁰

I u Mostaru, kako i u Sarajevu, odmetnici napadaju poslanike vlasti koji obavljaju svoju službu, iz otpora prema njihovim odredbama i iz neslaganja s politikom Porte.

4.2. Porezi

U Osmanskom Carstvu velika važnost pridavala se porezu, od čije je vrste i visine u dobroj mjeri zavisilo kako će se razvijati cjelokupna privredna aktivnost države.

Zbog financijskih teškoća u kojem se Osmansko Carstvo našlo u 18. stoljeću, država je morala povećavati porezna traženja, uvodeći nove poreze. Tako je krajem drugog desetljeća 18. stoljeća uveden namet **imdadi hazarije** u korist namjesnika provincija i sandžaka.¹⁵¹ Bosanski paša uzimao je osim prihoda sa svojih hasova i pomoćni mirnodopski prirez (imdadiyei hazariye) ili pomoćni ratni prirez (imdadiyei seferiye). Taj se prirez kupio u dva obroka (taksit), a njegovu visinu je određivao sud na prijedlog posebne komisije.¹⁵²

Taksit je obrok imdadi hazarije ubiran u novcu dva puta godišnje od svih osoba koja su posjedovala zemlju, tj. čifluke. Ubirali su ga lokalni turski organi **ajani** u suradnji s kadijom i drugim dužnosnicima iz aparata lokalne vlasti. Vrlo rano su ajani putem taksita počeli nezakonito ubirati novac u svoju korist. Da bi maskirali zlouporabe, ajani su vrlo često miješali stavke u poreznim spisima, unoseći u spise dvostruke iznose taksita, te ga tražiti više puta godišnje. Vrlo često više puta godišnje ubirali su taksit i tako protuzakonito prisvajali novac za sebe i svoje gospodare.¹⁵³ Smatrajući neke od tih doprinosa nezakonitim muslimansko se stanovništvo u Bosni počelo odupirati njihovom ubiranju. To čini u početku naročito ono stanovništvo koje je od ranije uživalo muafijet, u čemu je, najizrazitiji primjer

¹⁵⁰ Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 55.

¹⁵¹ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 177.

¹⁵² *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2* /uža redakcija Branislav Đurđev, Bogo Grafenauer, Jorjo Tadić. Zagreb: Školska knjiga, 1959., 1287.

¹⁵³ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 178.

predstavljalo stanovništvo **Sarajeva** i njegove okolice, koje se na toj osnovi još tokom 17. stoljeća nekoliko puta buni.¹⁵⁴

Namećući trostruke taksite 1745. godine Hećim Ogli Ali paša je okrenuo protiv sebe mnoštvo koje se po kadilucima bunilo i odbijalo davanja njegovom delibaši Vlahinjiću, koji je globio vilajet. Protiv Ali pašinih trostrukih taksita, ali i velikog globljenja kapetana i aga, naročito su se pobunili Hercegovci, te je došlo do bitke sa Vlahinjićem i pašinim ljudima u kojima je stradalo više od 60 ljudi u blizini Trebinja. Benić ih na temelju tih događanja naziva zulumčarima.¹⁵⁵

Trostruki taksit nije bio zakonski pravovaljan, a opterećeni narod preuzima inicijativu, ne samo pojedinačno odbijajući globljenje za koje nije smatrao da je pravedno, već se okuplja na Gorici kod Sarajeva i obraća direktno predstavniku vlasti kako bi mu iznijeli svoja stajališta. Narod u Sarajevu najžešće pruža otpor poreznim davanjima upravo zbog pozivanja na tradicionalne povlastice „**Sarajevske muafname**“ koje su zavrijedili na početku stoljeća. Mada je korišteni izvori eksplicitno ne spominju, znajući za njeno postojanje, određujemo je kao još jedan od uzroka protuteže direktivama vlasti u smislu reakcionarnog karaktera buna na nove porezne politike u 18. stoljeću.

Uz stalne pozive u rat i zakašnjele plaće, stanovništvu je još jedno opterećenje predstavljao porez zvan imdad-i seferije – **ratna pomoć**. Svrha tog poreza bila je osigurati opskrbu vojske u ratu, a od 1718. godine morale su ga plaćati sve pokrajine u državi.¹⁵⁶

1746. godine dolazi carski ferman na adresu bosanskog vezira koji traži dodatno opterećenje u vidu ratnog doprinosa na razini ejaleta. Za ratni pohod predviđeni su odredi sultanove vojske koje je trebalo pripremiti, odrediti za svaki sandžak i opremiti ih materijalom potrebnim za ratni pohod. U vezi s tim u Bosanskom ejaletu bilo je potrebno izvršiti razrez i prikupljanje, te je na ime ratnog doprinosa iz Bosanskog ejaleta za 1746. godinu sultanovim fermanom zatraženo 50.000 groša.¹⁵⁷ Dodatni porezi za ratni pohod daleko od kuće, narodu, već iscrpljenom od zlouporabe porezne politike, bio je još jedno opterećenje koje je neminovno utjecalo na raspirivanje njihovog bunta naspram vlasti. Kasnije vidimo kako narod sve

¹⁵⁴ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 166.

¹⁵⁵ Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 223.

¹⁵⁶ Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 56.

¹⁵⁷ Sidžil Tesanjskog kadiluka:(1740-1752), 114, 115.

olakotnije odbija ratni porez, te uopće pozive u vojne pohode, što je reakcija na kašnjenja plaći.

Bašeskija prvi put spominje ratni porez 1771. na ime zahtjeva o skupljanju ratne pomoći koji je narod odbio u vrijeme rusko-osmanskog rata. U tim zapisima se vidi da su u Sarajevo jedna za drugom stizale naredbe da se prikupi ratna pomoć. To je sigurno bilo veliko opterećenje u uvjetima kada je, zbog odsustva muškog svijeta, ekonomski život u gradovima zamro i plaće su kasnile, pa ni ne čudi što se sarajevski svijet usprotivio davanju tog poreza. Kao čovjek koji prati društvena zbivanja, ali i razmišlja o njihovim uzrocima i posljedicama, Bašeskija je to protivljenje naroda nazvao „nepromišljenim postupkom“, jer „suma koja se traži od sarajevske nahije nije bila visoka“. On odnos između države i građana vidi kao odnos u kojem svaka strana ispunjava obaveze prema onoj drugoj¹⁵⁸, ne zastupajući slijepu pokornost državi, nego razborit pristup i zauzimanje stava koji ima najblaže posljedice. Prema Bašeskiji, Sarajevu je upravo propisan najniži porez jer se na taj način osiguralo prikupljanje ratne pomoći i u drugim nahijama koje su se obično u takvim situacijama povodile za sarajevskom. Da je Bašeskija bio praktičan i mudar pokazalo se za kratko vrijeme kada je stigla nova sultanova naredba u kojoj je stajalo „da se moraju zapisati i vladaru dostaviti imena onih koji odbijaju dati ratnu pomoć“.¹⁵⁹

U zapisu iz 1785. godine stoji da je propisan vafir porez imdad-i seferiyye, tj. izuzetno visok porez ratne pomoći što je predstavljalo velik teret za narod. U narednim redovima čitamo da se narod tužio centralnim vlastima zbog poreza, te je u Sarajevu sastavljen mahzar.¹⁶⁰ Na skupu u Travniku gdje se rješavalo to pitanje bili su prisutni svi pokrajinski dostojanstvenici; mula, aga i nekoliko kadija¹⁶¹, što govori da se narod usprotivio toj odredbi na svim nivoima lokalne vlasti. Ta predstavka je istovremeno bila koliko izraz negodovanja zbog visokog poreza toliko i pritužba na lokalnu vlast, jer su visinu poreza određivali pokrajinski prvaci.¹⁶²

U Hercegovini su 1741. Vilić Ibrahim efendija i Mehmedaga Butorović izdali carev ferman da uzimaju carinu od svakog magarca vina što ide iz Neretve, te su s vremenom počeli uzimati porez od svakoga tko bi nosio vino. Uz to stoji podatak da je paša poslao mubašire po

¹⁵⁸ Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 56.

¹⁵⁹ Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 57.

¹⁶⁰ Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 320.

¹⁶¹ Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 78.

¹⁶² Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 78.

fratre, jer su ovi odbijali dati carine na sve toware.¹⁶³ Bio je to još jedan dodatni vid opterećenja za podanike, čiji se broj s vremenom, pod kategorijom izvarednih nameta, popeo na 80¹⁶⁴.

U izvorima koji govore o tuzlanskom kraju u 18. stoljeću, što se tiče poreza i porezne politike uočljiva je, u odnosu na Sarajevo i Mostar, veća pojava kulakčenja. Tako iz Tešanjskog sidžila saznajemo kako lađari iz Tešanjskog kadiluka nisu došli na svoja mjesta, pa se traži od stanovnika 72 groša za angažiranje lađara iz Tuzle kapetanu Gradačca.¹⁶⁵ Stanovnici Tuzle bili su angažirani u obnovi kamene tvrđave u Staroj Derventi, no nije bilo dovoljno niti materijala, niti ljudstva, niti novaca da se obnovi tvrđava, a stanovništvo se nije odazivalo na naredbe¹⁶⁶ pa je izdavano nekoliko fermana koji na to upozoravaju. Prilikom prolaska paše i njegove svite kroz Tuzlu, od tuzlanskog kapetana se traži 1000 oka soli i za to 10 konja koji će transportirati tu količinu.¹⁶⁷

Osim toga i uvjeti urbanog razvoja tuzlanskog grada dovode do izdavanja naredbi za njenu obnovu. Na više mjesta je spomenuta tuzlanska drvena tvrđava koja je nestabilna i nedovoljno sigurna u primanju zatvorenika, pa je ona kameno utvrđena inicijativom centralne vlasti tek početkom druge polovice 18. stoljeća.¹⁶⁸

Bosanski paša Hadži Mehmed paša Kukavica 1755. godine zapovijeda tuzlanskom kadiji, kapetanu, agama, vojnim zapovjednicima, njihovim imamima, starcima, kako i cijelom stanovništvu nastavak izgradnje kamenog tuzlanskog grada. Od džemata se traži da bez oklijevanja i odugovlačenja pripreme i dostave građevinski materijal po raspodjeli. Neki pripadnici džemata su počeli ometati gradnju, te činiti nasilja siromašnom stanovništvu.¹⁶⁹

Bašeskija je prokomentirao situaciju u Tuzli 1786. iznoseći da stanovnici obiju Tuzla redovito plaćaju propisanu zemljarinu, da raja plaća globe, a nemuslimani ujedno plaćaju spendžu i dimarinu. Uredno podmirujući svoje obaveze ni jedni ni drugi ne daju nikakvog povoda miješanju državnih organa u njihove poslove. Međutim, kaže kako službenici traže još i desetinu, protivno carskom defteru, te time čine nedozvoljeno miješanje i protuzakornosti.

¹⁶³ Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 156, 157.

¹⁶⁴ Sućeska, Avdo, *Promjene u sistemu izvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku i pojava nameta tekalif i sakka*. Prilozi za orijentalnu filologiju, 10-11, 1961., 76.

¹⁶⁵ *Sidžil Tesanjskog kadiluka: (1740-1752)*, 64.

¹⁶⁶ *Sidžil Tesanjskog kadiluka: (1740-1752)*, 41.

¹⁶⁷ *Sidžil Tesanjskog kadiluka: (1740-1752)*, 63.

¹⁶⁸ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 76.

¹⁶⁹ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 71.

Vidimo da je u udaljenim provincijama još tada bilo mnogo samovolje pri kupljenju nameta.¹⁷⁰ Iz literature nam je poznato da su seljaci u tuzlanskom sandžaku, osim bosanskom veziru, posebno još davali taksit i zborničkom mutesarifu.¹⁷¹

Kapidžija je 1783. godine nametnuo veliki porez na vilajet i narod se ponovno složio kako ga neće dati¹⁷², a 1794. je odbio dati stočarinu.¹⁷³ 1795. godine u svrhu pojačavanja zaštite bosanske granice paša je na trgovinu nametnuo novi porez i pozvao na granicu nekoliko ljudi.¹⁷⁴ Izvori obiluju naredbama vezano za poreznu politiku koja je bila fleksibilna i odgovarala je financijskim potrebama Osmanskog Carstva.

Porezna politika bila je žarišna točka izbijanju buna muslimanskog stanovništva u 18. stoljeću. Otporu su pridonijele zlouporabe koje su bile popratna pojava procesu ubiranja poreza, a država ih je malo ili nikako u provincijama mogla kontrolirati i sankcionirati. Izvredni nameti koje je država pripisivala, daće i naturalna davanja, bila su, kao što vidimo, također lokalno uvjetovana, pa se tako u Mostaru kupio porez na vino, u Tuzli su davanja bila u soli. Ekonomski potencijal regije država je iskorištavala u vidu oporezivanja i davanja, dok se historiografija usuglašava oko toga da su se isti potencijali, za razliku od srednjeg vijeka, u razdoblju osmanske vladavine manje poticali i razvijali.

4.3. Stupanj organizacije otpora

Ova kategorija istraživanja i komparacije nam daje prostor za pokušaj teorijskog kategoriziranja pobuna u Bosni, postavljanje pitanja možemo li uopće govoriti o društvenim pokretima tog vremena u osmanskome društvu i uočiti veze pojedinačnih akcija i grupnog djelovanja u otporu, te opsegu i posljedicama njihove društvene angažiranosti.

Čini da je u narodu bilo latentno prisutno nezadovoljstvo praksom izvršne vlasti, te se javno reagiralo kad je za to povoda dao kakav izniman slučaj, naročito različiti oblici zlouporaba od strane državnih službenika. Premda je, po Bašeskiji, izostala svaka temeljitija promjena odozgo, to što je vlast poduzimala makar samo jednokratnu promjenu (smijenjivanje

¹⁷⁰ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 76.

¹⁷¹ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1327.

¹⁷² Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 306.

¹⁷³ Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 409.

¹⁷⁴ Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 425.

omraženih paša, upućivanje fermana pokrajinskim namjesnicima) u svojoj praksi pokazuje da je imala svijest o opasnosti kolektivnog djelovanja.¹⁷⁵

Na slučajeve akcije zajedničkog, organiziranog i složnog djelovanja protiv naredbi i službenika vlasti nailazimo u izvorima, pogotovo u Sarajevu koje je bilo centar odmetničkih djelatnosti.

Tako se narod iz nekoliko kadiluka 1745. godine okupio u Sarajevu na Gorici kako bi oni najpametniji među njima, kako ih naziva BeniĆ, ili oni s najboljim umijećem govorenja¹⁷⁶, pregovarali s Ali pašom koji je nametnuo narodu trostruke taksite. Ovakvo okupljanje sa „zastupnicima“ koji paši iznose stvar u ime naroda kako bi nešto postigli je određen vid pregovora i pokušaj da se postigne sporazum kako bi okupljeni narod dobio zadovoljštinu. Taj sastanak, koji je završio tako što je paša dio ljudi zatvorio u grad, dok su ostali utekli¹⁷⁷, nas upućuje na neuspjeh pregovora naroda i omraženog Ali paše, predstavnika vlasti.

1747. godine Sarajlije nipošto nisu htjele primiti natrag kapidžiju koji je nametao poreze i kojeg su već prije otjerali kamenjem, što izaziva ljutnju namjesnika Ali paše, koji prije plana odlazi iz Sarajeva u Travnik.¹⁷⁸ Narod u Sarajevu, bar oni koji su u to vrijeme aktivno odlučivali i pregovarali s vlastima, imali su izražene stavove naspram porezne politike, te se često uočava momenat zajedništva u njihovom djelovanju. Akciji odmetanja predstoji zajednička svijest o samima sebi, kao o stanovništvu povlaštenom poreznim davanjima, koje im je sultan osigurao muafnamom. Tad već Sarajevo postaje oaza za opozicijske ideje naspram vlasti i oporbeni element u aktivnom otporu odlukama vlasti.

Paša nakon toga i djeluje s namjerom da se obračuna s elementima utjecaja u Sarajevu tako što na jesen saziva sve sarajevske age, poglavare, mulu, hasećiju i bajraktare i lijepo ih dočekuje, ali na prevaru ubija dvojicu aga i bajraktara. Sredstvo kojim je paša uvidio rješenje situacije odmetanja među sarajevskim dostojanstvenicima bio je element zastrašivanja, umjesto pregovora, zbog utjecaja koji je Sarajevo imalo u ejaletu, budući da se u Sarajevu stvorila dovoljna oporbena snaga, koja je predstavljala realnu opasnost za poredak.

Bašeskija kaže da su za vrijeme najvećih nereda ustanici u Sarajevu koji su se našli na strani siromašnog puka, opterećenog obavezama koje nisu bili u mogućnosti ispunjavati, počeli

¹⁷⁵ Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*, 177.

¹⁷⁶ Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 223.

¹⁷⁷ BeniĆ, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 169.

¹⁷⁸ Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 226.

održavati sastanke i isticati svoje vođe¹⁷⁹, što ukazuje na stupanj organizacije i usmjerenog djelovanja protiv paša. Na to ukazuje i njihova angažiranost i informiranost oko vlastitih prava. Iz 1748. godine datira podatak od Lašavnina da su Sarajlije obaviještene o postojanju hetišerifa dobrog po siromahe¹⁸⁰, koji je njima od cara potvrđen o nametima. Pošto ga vlasti njima nisu obznanile i time ih o svojim pravima obavijestile, narod je preuzeo stvar u svoje ruke. Dženetiću su prekopali kuću¹⁸¹ kako bi pronašli dokument koji se na njih odnosi. Hadžijahić piše o toj istoj muafnami (hetišerif) koju je Dženetić čuvao i koju je potvrdio tadašnji sultan Mahmud I., te su otporni elementi inzistirali da im se ona stavi na raspolaganje.¹⁸² U njoj su građani Sarajeva bili oslobođeni avariza i tekalifa, a premda se odnosila samo na Sarajevo njeni prijepisi su odaslani na sve strane tražeći potpise protiv paše i njegovog postupanja prema poreznoj politici¹⁸³. Sarajlije traže svoja prava, a njihove reakcije se pozivaju na stare povlastice, zbog čega bune u Sarajevu možemo opisati kao reakcionarne.

1771. godine kada je raspisan ratni porez, narod je ponovno reagirao, okupivši se u Carevoj džamiji i jednostrano odbijajući dati pomoć, premda je porez za Sarajevo raspisan po najmanjoj daći. Sutradan je održan sastanak na to ime i čaršija se zatvorila kao odraz revolta traženjima države¹⁸⁴.

Sarajevo se pojavljuje u tim političkim i društvenim previranjima kao centar političkih obračuna i otpora prema vlasti. 1786. godine iz Visokoga je u Sarajevo došlo puno svijeta jer je među visočkim ajanima vladala mržnja, pa su se tu došli obračunati. Sarajlije su se tu podijelile oko zauzimanja strana u tim obračunima, te je oko toga bilo mnogo prepirki i ogovaranja muftija i kadija o kojima se svijet nepovoljno izražavao.¹⁸⁵

Komentar Bašeskije s početka 90-ih godina 18. stoljeća opisuje mentalitet naroda u Sarajevu kojeg na više mjesta grdi: „Bosanski svijet je čudnovat svijet, naivan je i nezalica, sličan ovci. Ako, na primjer, neko nekog pohvali, pa bio to paša ili ma ko drugi, svi ga u tom počmu slijediti, i to ide kao lanac. Međutim, ako domalo iza toga istog neko pokudi, i opet ga

¹⁷⁹Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 33.

¹⁸⁰Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 229.

¹⁸¹Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 229.

¹⁸²Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*, 134.

¹⁸³Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 229.

¹⁸⁴Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 148.

¹⁸⁵Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 320.

slijede.¹⁸⁶ Kaže kako bi prvaci grada svakog novog zapovjednika koji bi došao u Sarajevo zaveli toliko, da bi mu dali ovlaštenje i dopustili da za najmanje prijestupe može kažnjavati smrću davljenjem. Ako bi se još takav aga ulizica želio dodvoriti svijetu i prvacima, on bi to provodio, ni najmanje se obazirući na šerijatske propise.¹⁸⁷

Za slučaj Mostara imamo najmanje podataka iz izvora koji govore nešto nijansiranije o mostarskim otporima. Imamo podatke o ustanku baša 1748. godine, ali tu ne možemo sa sigurnošću reći koliko spontano se dogodio taj ustanak. Pošto je pašin poslanik Temim došao uručiti plaće neferima, vjerovatno je da su na temelju toga što su ostali neisplaćeni, neaktivni vojnici-baše reagirali otporom na licu mjesta. U toj konfrontaciji, Temin i neki ljudi iz njegove pratnje gube glavu.¹⁸⁸

Kukavičina intervencija 1759. godine u Mostaru opisana je kao dugo pripremana, a znamo kako je Mostar tad bio posljednje žarište otpora, kad su nemiri već obuzdani u Sarajevu i diljem Bosne.

Nažalost, o razmjerima tamošnjeg otpora zasad se malo zna, ali da je on bio sličan pobunama u ostalim krajevima u Bosni, naročito u Sarajevu i njenoj okolini, i da su bosanski veziri imali mnogo muke da ga savladaju, saznajemo iz jedne bujuruldijske bosanskog vezira Čamil paše od 23. veljače 1757. godine koju je uputio mostarskom kadiji, muteselimu hercegovačkog sandžaka Hađi Mehmed agi Šubaliji, mostarskom kapetanu, agama, zabitima i ajanima, a kojom je predviđen isti postupak pacifikacije ustanka kao i u ostatku Bosne.¹⁸⁹

Sučeska iznosi bujuruldijsku vezanu za to u kojoj je rečeno da su u toj godini sređene prilike u gradu Sarajevu i 43 kadiluka bosanskog ejaleta, te je narodu osiguran mir. Samo su u mostarskom kadiluku, uslijed poremećenih prilika koje traju nekoliko godina, ne samo pogažena šerijatska prava, već se tih dana ponovo pojavio otpor provođenju šerijatskih propisa i primjeni fermana. Stoga je bilo odlučeno da se protiv pobunjenika upute jaki vojni odredi pa su na razne strane razaslani mubaširi da buntovnike silom istrijebe. Sadržaj ove buruldijske pokazuje da Čamil paša nije mogao lako uspostaviti autoritet vezirove vlasti u Mostaru pa je morao popuštati i obećati Mostarcima amnestiju za sve krivice izuzev odgovornosti za nanesenu materijalnu štetu. Ali izgleda da Mostarci nisu mnogo držali ni do

¹⁸⁶Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 360.

¹⁸⁷Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 389.

¹⁸⁸Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 227.

¹⁸⁹ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 194.

toga jer su nekoliko godina kasnije (1760.) silom onemogućili Mehmed paši Kukavici, koji je tražio da mu se izruči nekoliko Mostarca, da uđe u Mostar i tom prilikom ubili 3-4 čovjeka iz njegove pratnje.¹⁹⁰ Uskoro zatim Kukavica je morao napustiti Bosnu u koju se više nikada nije vratio, a u Mostaru je nastavljeno stanje otpora.

Premda nemamo više informacija, jasno je da Mostarci, odupirući se organiziranom pohodu Kukavice i uspijevajući nadvladati njegovu pratnju, osim snage otpora, imaju i dobro organizirane ljude i strategiju obrane. Međutim, o tome u izvorima ni glasa.

Bujuruldiju, koja je permanentno prisutna i ostaje aktualna i nakon Kukavičinog odlaska, donosi Sućeska u obliku otpora prema provođenju šerijatskih propisa i primjenama fermana, odraz je uspješnih aktivnosti i organizacije oporbenih elemenata.

Vezano za bune u Tuzli, izvori spominju u većoj mjeri termine djelovanja poput „samovoljno“, „bez povoda“, „sebičnost“ i „antagonizam“ koji je izazvan od strane pokvarenjaka i pojedinaca koji stvaraju razdor među narodom što se navodi kao uzrok opiranju nametima.¹⁹¹ Dokumenti službene provenijencije ne spominju kolektivna djelovanja koja se mogu usporediti sa otporima u Mostaru i Sarajevu, već su tuzlanski izgređi više akcije neobuzdanih pojedinaca ili grupa koja čini nasilja i štete stanovništvu, bez usmjerenog i planiranog cilja. Tako možemo interpretirati i bunt Kavga Mustafe, Mehmed baše, Ibrahim spahije i Sulejmana 1748. godine koji su izvršili prepad u tuzlanskoj čaršiji, te opsadu i pljačkanje Tuzle iz 1750. godine. Pljačke i okorištavanje tuđom imovinom se navode kao motivi oba prevrata, s tim da politički motivi za drugi slučaj stoje kao okosnica događaja.¹⁹² O odmetnicima koji su se okupili oko kapetana Derviš Hasana i bunili stanovništvo vilajeta, znamo da su nanosili nepravdu sirotinji i neko vrijeme održavali zajedno svoje snage, budući da je kapetan optužen i prognan iz Bosne upravo zbog rasplamsavanja pobune.¹⁹³ I ta pobuna bila je uvjetovana odnosima u užoj zajednici i nastala je kao rezultat razmirica između lokalnih dostojanstvenika, te je imala čisto odmetnički karakter.

Za bosansko društvo u kontekstu osmanskog feudalizma koje je sredinom 18. stoljeća još uvijek jako zatvoreno utjecajima izvana, s težnjom ka tradicionalnim obrascima vlasti i privilegijama, teško se uklapa u koncept društvenog pokreta, bez obzira što su otpori prema

¹⁹⁰ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 194.

¹⁹¹ *Sidžil Tesanjskog kadiluka:(1740-1752)*, 60., 61.

¹⁹² Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 58.

¹⁹³ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 78.

centralnim organima vlasti u nekim fazama nemira, ali i po dugotrajnosti na svojim inzistiranjima, nadišli narodni ustanak. O društvenim pokretima, kako literatura sugerira, možemo govoriti tek u kontekstu modernizacijskih procesa sa složenijom i sustavnijom mrežom utjecaja, međuovisnosti, plasmana i tržišta ideja, akcija i reakcija. Svejedno, budući da je koncept društvenog pokreta postavljen dovoljno široko da u njemu možemo prepoznati slučaj bosanskih buna, ovisno o pristupu kojeg društveni teoretičari nude, vrijedi čitavu stvar promotriti i s tog aspekta.

Najčešći uzroci koji su obuhvaćeni terminom seljačkih buna su upravo oni koje vežemo za ustanke u Bosni, točnije u Tuzli, a to su povećanje obaveza i renti što su ih nametali gospodari, izmjene političkog, pravnog ili poreznog sustava, nove gospodarske okolnosti, te ratovi, koji su nepovoljno utjecali na društveni i gospodarski položaj seljaštva.

Činjenica važna za nemire u Bosni je nepostojanje političkog programa koji bi stajao kao alternativa aktualnom poretku, niti se ikada stvorio neki oblik stabilne političke opozicije koja je imala moć i utjecaj na nivou državne ingerencije kod sultana. U Osmanskom Carstvu teško da je ikakva politička opcija nesuglasnosti i bila moguća, pa su otpori, žalbe i mahzari upućeni sultanu bili jedini realan način na koji su nezadovoljstva mogla biti izražena.

4.4. Pitanje nasilja

Nasilje je važno pitanje koje zahtjeva posebnu analizu pri odradi ustanaka općenito, jer je kao pokretač društvenih previranja ujedno i transformator postojećeg poretka, tj. sredstvo reakcije na određenu nepravdu, koja je često upravo nasilje per se. Nasilje u ovom slučaju možemo promatrati iz dva smjera. Prvo, koje dolazi od predstavnika vlasti i usmjereno je prema narodu, bilo da se radi o mjerama iskorištavanja i zlouporaba svojih pozicija, ili uspostavom kontrole nad resursima. U to spadaju nasilja koje predstavnici vlasti vrše nad narodom u vidu nezakonskog oporezivanja, pretjeranog kulakčenja, te agresivnog odnošenja prema raznim oblicima neslaganja i narodnih nezadovoljstava. Drugo, je obrnutog smjera, ono koje je najčešće reakcija upravo na te prvotne vrste nasilja s više instance i ispoljava se od strane naroda putem državnih dužnosnika i njihovih naredbi, ili horizontalno među društvom u kojem činioci nasilja žive, te je ono izraz isfrustriranosti neprilikama.

Kod Lašvanina nailazimo na zapis iz 1727. godine u kojem stoji da se iz pohoda na Perziju u Bosnu vratio mali broj tužnih, razbijenih i bolesnih vojnika, te kako je uzrok tome božja pravda zbog zala i zuluma kojeg su činili po Bosni.¹⁹⁴ Budući da Lašvanin opravdava tešku poslijeratnu situaciju shrvanosti božjom pravednošću, možemo zaključiti da u toj moralnoj prosudbi stoje izvjesne okolnosti njihovog djelovanja, na temelju kojih Lašvanin ne samo da nije suosjećajan, već pronalazi njihovoj teškoj situaciji i razlog. Tu nastavlja kako su vojnici rasporili čador Avdulah paši, te da je on pobjegao jer bi ga u protivnom ubili. Nasilje se tad spominje kao učestala praksa vojnika spahija i janjičara, pa se Lašvanin pita što bi oni tek činili siromasima, ako su tako nastupili naspram vezira.¹⁹⁵ Nasilje je, vidimo, usmjereno prema narodu, ali i prema vlastima.

1732. godine izdana je bujuruldija mostarskog kadije u kojoj se traži od aga i kapetana kažnjavanje odmetnika i onih što pljačkaju svijet, kako bi zaštitili svijet od nasilja.¹⁹⁶ Ovdje nam nije poznato tko su odmetnici i pljačkaši, jesu li oni pripadnici vlasti, neposlušni podanici ili hajduci koji su u to vrijeme vršili prevrate diljem Bosanskog ejaleta. Svi spomenuti odmetnički elementi u to vrijeme su vršili nasilja diljem Bosne i Balkana.

Jedna bujuruldija sultana iz 1745. spominje samovolju ajana i muteselima kojima je postao običaj činiti štetu. Oni siromašnim podanicima čine nepravdu i nasilje, uzimajući namete odsjekom, a bez ilama i bujuruldijske. Kaže da su štetu nanosili podmićujući svrgnute kadije i naibe i uzimajući od njih lažne potpise, a kao autoritativne pravne osobe uklonili su predstavke i inspektore.¹⁹⁷ Iz ovog upozorenja predstavnicima vlasti u pokrajinama gdje je izvršna vlast van neposredne kontrole centralnih organa uprave vidimo da opstaje čitav sustav nezakonskog postupanja, mašinerija financijskog iskorištavanja sirotinje, po principu moći upravljanja i korupcijskih mreža koje su se štitile na štetu zakona i sigurnosti podanika.

Nasilje baša, zbog čega ih Beniće naziva zulumčari, bilo je na djelu i u Visokome gdje su napali na dvore od dvojice kadija i imama, koji su oštetili dosta siromašnog svijeta.¹⁹⁸ Beniće

¹⁹⁴Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 204.

¹⁹⁵Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 204.

¹⁹⁶Hasandedić Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije fragmenti iz 1044-1207. h. god / 1635-1793. godine (regeste)*, Mostar: Arhiv HNK/Ž, 2011., 15.

¹⁹⁷*Sidžil Tesanjskog kadiluka: (1740-1752)*, 106.

¹⁹⁸Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 174.

kaže kako baše nisu poštivali nikakve autoritete, ni kadije, ni serdare, ni mubašire, već su ih tjerali ukoliko bi ovi bili poslani da se s njima obračunaju.¹⁹⁹

Lašvanin nasilje i obijest prema imovini muslimana Jusufbegića od strane sarajevskih baša 1748. godine u konačnici opravdava stavom da ono što je zlom stečeno i siromaškoj mucu oteto, u zlu ide i oduzima se. Bašeskija govori na sličan način o nasilju kojeg su odmetnici činili, zavađeni međusobno, te nepokorni vlasti kao faktoru koji određuje naposljetku i njihov neuspjeh, ponavljajući često u svojoj kronici rečenicu „**Ko ubije, biće ubijen**“²⁰⁰ koja odražava njegov stav prema pitanju nasilja kao sredstva, i nasuprot njemu, mudrog djelovanja u ostvarenju ciljeva za koji se bore.²⁰¹ Benić spominje kako su se međusobno nazivali sukobljeni, pa kaže kako su paše odmetnike nazivali zorbe (teroristi, nasilnici), dok je vilajet paše i druge eksponente centralne vlasti nazivao zulumčari.²⁰²

Sarajevske baše su se obračunavale sa svima koji su po njihovom sudu bili nepravedni prema narodu, pa su tako 1749. godine pred džamijom ubili neretvanskog zulumčara Mehmeda Buturovića, navalivši puškom na njega. Kadija je nastojao zaustaviti taj čin stavljajući Kuran na njega kako bi ga ranjena oslobodio, ali baše nasilnici se nisu obazirali na to, isijekavši ga sabljom, kako ne bi više činio zla siromasima, budući da ga je već dovoljno činio.²⁰³ Dakle, nepoštivanje nije bilo samo usmjereno protiv predstavnika vlasti i njihovih nepoštenih provoditelja, nego i prema pojedincima koji su nanosili štetu siromašnom narodu, a u ostvarivanju njihovih odmazda se čak ni vjerskom manipulacijom nisu dali odvratiti. Dakle, postojala je potreba obračunavanja s nepravdom, kasnije i političkim suparnicima, u kojima nijedan zakon, ni svjetovni ni vjerski, nije zauzimao viši red u odnosu na tu nužnost.

Vijesti o bunama u Tuzli redovito govore o agresivnom ponašanju odmetnika i iz perspektive izvora se stječe dojam kako su tu pobune bile prevrati nasilnika, koji su tako nazivani i opisivani, te kako su akcije pojedinaca i onih koji su koristili ta neredna stanja, bile više nasilni činovi buntovnika nego usmjerena politička težnja odozdo. U tuzlanskom slučaju odmetanje od naredbi pripisano je nedoličnom ponašanju pojedinaca i sukobu među narodnim masama, koje je potaklo i opiranje nametima.

¹⁹⁹Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 174.

²⁰⁰Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 33.

²⁰¹Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 33.

²⁰²Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 188

²⁰³Lašvanin, *Ljetopis fojničkog samostana*, 230.

U jednoj naredbi bosanskog paše 1750. godine stoji kako su dugo vremena stanovnici i raja tuzlanskog kadiluka živjeli u miru, plaćali propisane daće u suglasnosti sa Šerijatskim sudom, koje su bile razrađivane na stari način i bespogovorno ubirane, te da među narodom nije bilo nesuglasica. Dalje nastavlja kako je prije nekoliko godina zbog sebičnosti i antagonizma kojeg su među narodom izazivali neki pokvarenjaci, te zbog razdora koji se onda pojavio među jednima i drugima, nastalo i opiranje u pogledu podmirivanja nameta i davanja doprinosa koje im je odredio uzvišeni carski berat.²⁰⁴

Pobuna izrazito nasilničkog karaktera je izbila uoči Kurban bajrama 1. prosinca 1748. godine kada su pobunjenici i odmetnici Kavga Mustafa, Mehmed-baša, Ibrahim-spahija i Sulejman provalili izazivački i razbojnički s noževima u tuzlansku čaršiju i čestitom stanovništvu nanijeli mnoge, po šerijatu, nedozvoljene štete. Čaršilije su ih uhvatili, te ih preko šerijatskog suda zatvorili u tuzlanski grad.²⁰⁵ Iako se ne spominju motivi njihova napada, uočava se upozorenje i stroga procedura prilikom njihova uhićenja i premještanja iz tuzlanske tvrđave u dobojski grad, upravo zbog terora kojim su se poslužili prilikom pobune i straha kojeg su izazvali među narodom i vlastima.

Dvije godine kasnije kada odmetnici vrše opsadu Tuzle, te pale imovinu i pljačkaju njene stanovnike²⁰⁶ jasno se uočava moment nasilja koji je u razmjeru ovog događaja okupljao upravo one koji su se situacijom nereda nastojali okoristiti na štetu drugih. U dugačkom popisu šteta prouzročenih tim događajem uočavamo val nasilja i agresije koji je zahvatio mnoge ljude, a ni u jednom kontekstu se ne spominju odmazde ili politički ili interesni sukobi.

Benić situaciju u Sarajevu uspoređuje s paklom i kaže kako ni mula ni hasećija nisu mogli mrdnuti od bašeskija koji su preuzeli vlast u gradu.²⁰⁷ Na to se odnosi njegova konstatacija kako bune u Bosni nisu završile u „u sto dobrih časa“²⁰⁸, tj. nisu završile kada se djelomično suzbio zulum paša i olakšani porezni nameti, nego se nasilje nastavilo terorom odozdo. Maha su uzeli janjičari s bašeskijama, koji su počeli s nasiljima diljem Bosne, a pogotovo u Sarajevu. Bašeskija tu situaciju naziva anarhijom. Stoga, zaključujemo o izvrednom stanju, strahovladi bašeskija i teroru. Za Mostar o stanju anarhije imamo

²⁰⁴ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 56.

²⁰⁵ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 50.

²⁰⁶ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 58.

²⁰⁷ Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 188.

²⁰⁸ Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 188

informacije tek iza Kukavičinog pohoda, ali ne postoje izvori koji bi svjedočili na koji način su se stvari odvijale van zabilješke da nijedan paša nije imao političku ingerenciju u gradu.

O kasnijim događajima, kao što je pobuna u Sarajevu iz 1770. godine, Bašeskija ne govori o načelima niti komentira poruku koju je svjetina upućivala vlastima, ne pokazuje da li se slaže s njom, već kritizira način na koji se to čini. On se ne identificira s nasilnicima, jer nasilje ne opravdava. On učesnike nereda u mahkemi naziva neznačicama, „hudim sijedima glavama kojima upravlja inat“. Prigovara im nedolično ponašanje zbog lupanja pisarskih peštahti i galame, a prigovor završava riječima kako su tu, u mahkemi, „od pilava napravili halpu“²⁰⁹. Ova gore usporedba se shvaća kao piščev stav da je nedolično ponašanje buntovnika i samu poruku vlastima učinilo besmislenom. Čitajući njegove zapise stječe se dojam da Bašeskija brine o moralnoj čistoći zajednice, ali su mu isto tako važni red i disciplina.

Bašeskija u diskursu nenasilja piše i o kasnijim događajima iz 1772. godine, kada se vlast obrušavala i vršila odmazdu nad jaramazima zbog nedjela koja su ranije počinili. Piše da su oni navodno bili ubojice, a da se pritom njihove krivice nisu posebno ispitivale, nego se s njima tako obračunalo u svrhu poretka i reda. I u tim akcijama je zavlдало nasilje jer su obračunavajući se s navodnim ubojicama i kolovođama otpora ratne pomoći, nositelji vlasti pljačkali njihov imetak, te se tako licemjerno okorištavali.²¹⁰ Dakle, i u kasnijim događajima vlast, gdje može, i dalje koristi svoje položaje kako bi se navodno obračunala s političkim protivnicima, tj. vladala u svoju materijalnu korist i zadržavala svoje pozicije.

4.5. Mjere zaštite sirotinje i oštećenih

U klasičnom periodu Osmanskog Carstva, položaj stanovništva (spahije, raja, provincijska i lokalna vlast) je bio reguliran osmanskim zakonima, koji su bili poštovani. To se naročito odnosilo na porezni sustav u kojem su neki stanovnici zbog vršenja vojnih ili drugih službi (spahije, janjičari, čuvari tvrđava) bili oslobođeni *muaf-namom* od teških državnih nameta.²¹¹

Budući da je porez bio temelj na osnovu kojeg je osmanski feudalni sustav finansijski funkcionirao, a porezni obveznici materijalna osnovica Osmanske države, centralnim vlastima

²⁰⁹ Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 134.

²¹⁰ Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 160.

²¹¹ Sućeska Avdo, Sarajevo u bunama 17. i 18. stoljeća, Prilozi historiji Sarajeva. Radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva održanog 19. do 21. marta 1993 godine, Sarajevo, 1997., 1.

je bilo od vitalnog interesa zaštititi podanike od nasilja i zlouporaba koje su činili pokrajiski dužnosnici.

Kadiji Tuzle 1745. godine upućena je bujuruldija u kojoj se upozorava na nestašicu ulja, meda i drugih namirnica u Bosanskom ejaletu. Bujuruldija ukazuje na to da neki trgovci gomilaju i skladište ulje, med i druge namirnice u deficitu i izvoze ih iz navedenog ejaleta u druga mjesta s namjerom da ih tamo prodaju. Pošto je ovakva situacija uzrok narodnom nezadovoljstvu, predstavnik sarajevskih esnafa tražio je da se zabrani izvoz namirnica, o čemu je sarajevski kadija obavijestio Bosanski Divan, koji na temelju toga zabranjuje izvoz tih namirnica u druge krajeve i izdavanje putnih dozvola trgovcima u kadiluku.²¹² 1754. godine se ponovno upozorava na nestašicu hrane u osmanskim zemljama, te zabranu izvoza preko granice u „neprijateljske zemlje“, kao i o nepoštivanju prethodnih strogih zabrana.²¹³

U bujuruldijskoj bosanskog valije upućenoj tuzlanskom kadiji 1750. godine od njega se traži da sve namete i propisane doprinose koji su propisani narednjem, a u sporazumu sa Šerijatskim sudom i svima ostalima, pravedno i podjednako razdjeli. Traži da se od svakoga uzme pripadajući dio prema direkcijama visoke naredbe i prema bujuruldijskoj koju je visoka bosanska uprava uspostavila i poslala po izvršiocima vlasti. I kad mu stigne ferman kadija ga treba razaslati i objaviti javno, a mubašir i čehaja će prema valijinim i šerijatskim uputstvima nastojati odstraniti postojeće nesuglasice. Ako se netko bude protivio, kadija ga mora evidentirati i postupiti prema inicijativama bujuruldijske, te se naglašava ovdje, ali i u svim drugim dokumentima sličnog karaktera, da se dobro čuvaju oprečnog postupanja uzvišenoj naredbi.²¹⁴

To je obrazac naredbe koju su predstavnici vlasti slali u kadiluke odgovornim osobama za provođenje pravedne politike prema podanicima, očito reagirajući na dojave o zlouporabama.

Izdavane su mjere kojima su se nastojale smanjiti zloupotrebe, ali je preveliko porezno opterećenje i tjeranje na kulučenje svejedno ostalo. Sultan Mahmud je kodificirao porezna davanja 1751. godine kako se ne bi tražila nezakonita davanja od sirotinje, kako bi se osigurao miran i zadovoljan život i spriječila nasilja koja su neki pojedinci u Bosni činili. Poslao je ferman po čitavom carstvu da paše ne uzimaju više od naroda nego li je propisano,

²¹² *Sidžil Tesanjskog kadiluka: (1740-1752)*, 110.

²¹³ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 80.

²¹⁴ Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, 56.

no taj je ferman u Bosni bio skriven od vilajeta, jer ga paša nije htio objelodaniti.²¹⁵ Dakle, i mjere centralne vlasti nekad nisu imale težinu zbog upravitelja provincija koji su radili samo o vlastitom interesu i okorištavali se svojim položajem. Mada je kodifikacija imala namjeru koja je otklanjala zlouporabe za dobrobit podanika, provođenje vlasti u Osmanskom Carstvu sredinom 18. stoljeća se previše omaklo kontroli centralne vlasti. Upravitelji u ime vlasti više nisu bili pod strogom osmanskim stegom kao u klasično doba, kada su sustavi nagrađivanja i kažnjavanja nositelja vlasti diljem Carstva učinkovitije funkcionirali, niti su postojale mjere bespogovornog autoriteta jer su se oslanjali na vlastitu procjenu u nekompromisnom ispunjavanju zakona koje je donosio izravno sultan.

U naredbi od 1752-53. godine traži se da se Muharemija, glavni pokretač bune, ukloni iz Sarajeva, odnosno Bosne, a uz to stoji kako je car obaviješten da je stanovništvo Sarajeva oduvijek bilo pokorno svom valiji, da su pazili i čuvali se suprostavljanju Šerijatu, kanunu i carskoj želji.²¹⁶ Poznavajući okolnosti koje su dovele do pobuna i bezvlašća u Sarajevu, očito je da su ovakve informacije i izvještaji tada služili određenoj svrsi. To se odnosilo na dizanje entuzijazma i morala predstavnicima vlasti, sarajevskim prvacima i bosanskom valiji, pozivajući ih na povjerenje i odgovornost koju prema njima upućuje sam sultan.

U sidžilu mostarskog kadije 1766. godine nalazimo na upozorenja u obliku bujuruldije bosanskog valije upućene mostarskom naibu u kojem se strogo zabranjuje ponovno razrezivanje taksita, budući da je vlasnik malikane Sulejmanbeg u cijelosti pokupio zimski taksit od stanovništva. Također, upozorava da se od siromašne raje više ne smije tražiti "ni jednu akću" na ime taksita.²¹⁷ Ona je odgovor na arzuhal kojeg mostarska raja šalje bosanskom valiji o ponovnom naibovom traženju taksita kojeg su već dali i u kojem kažu da ih takve zlouporabe potiču da ise. ²¹⁸

Kroz sidžilie mostarskog kadiluka u dokumentima prilikom imenovanja osoba na dužnosti nailazimo na naredbe da se obaveze vrše savjesno i da se čuva raju i sirotinju od svih vrsta nasilja.²¹⁹ Iz jednog pisma bosanskog serturnadžije Abdurahmana 1767. godine upućenog mostarskom kadiji, ulemi, dobrim ljudima, imamima, hatibima, agama, bašeskijama, službenicima i svim janjičarima, nailazimo na opis stanja u kadiluku. Kaže kako su

²¹⁵Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 180.

²¹⁶ 114.

²¹⁷ Hasandedić, Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179-1182. h.g. / 1765-1769. g. (regesta)*, Štamparija Mostar, 2014., 34.

²¹⁸ Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179-1182. h.g. / 1765-1769. g. (regesta)*, 34.

²¹⁹ Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179-1182. h.g. / 1765-1769. g. (regesta)*, 79.

obaviješteni da neki s područja njihovog kadiluka nisu na svom mjestu i da povodeći se za svojim strastima, bespravno uznemiruju i napadaju nepotrebno poštene ljude, starce i sirotinju i da im čine razne vrste nasilja. Traže odmah izvještaj o svim zlikovcima na koje se ova upozorenja odnose, s njihovim osobnim podacima. Na kraju ponovno naglašavaju dužnosti na koje ih njihova služba obavezuje, a to je da raji, sirotinji i svim stanovnicima osiguraju miran i siguran život, a da se nasilnike hvata i kažnjava.²²⁰

U jednoj bujuruldiji iz 1767. godine bosanskog valiye upućenog mostarskom kadiji, serdaru janjičara, utjecajnim ljudima i službenicima kaže kako su dužni, posredstvom suda i u sporazumu sa svima, izabrati ajana za mostarski kadiluk koji će rješavati lokalne probleme²²¹, dok se 1769. godine inzistira na tome da se u pokrajinama postave samo oni ljudi koje narod jednoglasno izabere.²²²

Upozorenja se isto tako sastoje od toga da svoju dužnost moraju savjesno vršiti, a da se onoga koji to ne radi odmah treba svrgnuti s položaja i odstraniti iz službe. Ako neko vršeći svoju dužnost počini nešto, za što je po šerijatu predviđena smrtna kazna, treba ga ubiti.²²³

1680. godine ferman sultana Mehmeda IV. kaže da se izbjeglice vraćaju na svoja ognjišta nakon navale Mlečana i da se od njih, pored propisanih nameta, traže i teški nameti. Mnogi od organa vlasti dolaze kod njih na konak i besplatno uzimaju hranu piće i ostalo. Naređuje im da postupe po ranijoj carskoj naredbi i da spriječe i zabrane činjenje svakog nasilja.²²⁴

Benić piše kako su se dolaskom Ali age i njegove pratnje od 20 ljudi u Bosnu 1772. godine umirili „zličić“, a kako se prethodno od njihova zuluma nije dalo živjeti.²²⁵ Kada bi ulovio zlikovca Turčina ili za njega čuo, Ali aga bi odmah poslao svoje ljude po njega, tukao bi ga i davio, te se od njega nitko nije mogao mitom otkupiti, ni siromašni narod, ni uglednici. O njemu Baltić piše kao o biču Božjem prema zlim Turcima, vjeran svom gospodaru sultanu, koji mu daje para više nego mu je potrebno.²²⁶ Dakle, još i nakon gušenja nemira 1757. godine iako se to u historiografiji tradicionalno navodi kao završetak najvećih ustanaka protiv

²²⁰ Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179-1182. h.g. / 1765-1769. g. (regesta)*, 112.

²²¹ Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179-1182. h.g. / 1765-1769. g. (regesta)*, 88.

²²² Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179-1182. h.g. / 1765-1769. g. (regesta)*, 48.

²²³ Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179-1182. h.g. / 1765-1769. g. (regesta)*, 112.

²²⁴ Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije fragmenti iz 1044-1207. h. god / 1635-1793. godine (regeste)*, 43.

²²⁵ Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, 272.

²²⁶ Baltić, Jako, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrimena u Bosni*. Sarajevo- Zagreb: Synopsis, 2003., 64.

vlasti diljem Bosne, postoje u manjoj mjeri mjestimični otpori, koji su reakcija na nastavak zlouporaba prilikom prikupljanja poreza i drugih nasilnih mjera vlasti prema podanicima.

Narod Bosanskog ejaleta se 1786/87. godine počeo obraćati Mahmut paši Bušatliji za pomoć, jer je on pronalazio nasilne ajane i kažnjavao ih, pomažući sirotinju. Ljudi su tražili da im on pošalje svoje ljude koji će skupljati džiziju, pa je on postavio i na dva-tri mjesta u Bosni svoje sakupljače, a građani su pristali i pokorili se sakupljačima. To se nije svidjelo kadijama i ajanima pa su počeli širiti glasine o Bušatliji kao osvajaču šehera Sarajevo²²⁷ kako bi vlastima dali povod da ga osude, a narodu povoda da krenu u obračun sa njim. Iz Bašeskijinih zapisa vidi se koliko je običan puk simpatizirao Bušatliju, pošto su čuli da se on u svojoj zemlji proslavio zavođenjem reda i suzbijanjem različitih zloupotreba nosioca lokalne vlasti - muftija, kadija, a naročito ajana. Bašeskija opisuje jednodušnost bosanskih ajana i kapetana u podršci centralnoj vlasti i bosanskim vezirima da se u Bosni organizira vojska protiv Bušatlije, za kojeg su se bojali da će odstranjivanjem anarhije i rušenjem autoriteta centralne vlasti narušavati i njihove klasne pozicije.

Postoji mnogo podataka o zloupotrebama predstavnika lokalne vlasti. Na osnovu brojnih optužbi i žalbi, od kojih su neke i lažne, vjerovatno izazvane intrigama među vodećim slojevima lokale uprave, stječe se utisak da su nezakonite postupke činili upravo oni koji su bili zaduženi da štite red i mir. Optuživani su kadije, naibi, predstavnici vojnih vlasti diljem Bosanskog ejaleta, s optužbama da godišnje po tri-četiri puta idu po okolnim selima, gdje besplatno konače i hrane se na račun mještana, te da na ime izmišljenih poreza uzimaju razne vrste namirnica. Po pravilu iz Carigrada je uvijek stizao sličan odgovor, a taj je da se prema optuženima postupi po zakonu.²²⁸

Bilo je pokušaja pomoći siromašnim, finansijski opterećenim podanicima različitim administrativnim mjerama, te uređenja anarhije u prikupljanju vanrednih poreza. Najsiromašnije stanovništvo rasterećivalo se zaostalih poreza, dok se u mnogim provincijama primjenjivala najniža porezna skala. Postojale su naredbe kažnjavanja svih osoba koje su radile zlouporabe u prikupljanju vanrednih poreza, bez obzira na zvanje i položaj koji su zauzimali. Međutim, zbog masovnosti pojave, te je naredbe bilo teško pretvoriti u djela.²²⁹

²²⁷Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, 330.

²²⁸Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 75.

²²⁹Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 20.

5. Kontekstualizacija: Bune u Bosanskom ejaletu u socioekonomskom kontekstu Osmanskog Carstva u 18. stoljeća

5.1. Osmansko društvo

Pod pojmom osmansko društvo podrazumijevamo zbir zajednica ljudi koji žive u granicama Osmanskog Carstva, a pod pojmom strukture društva način organiziranja ovih zajednica i mrežu njihovih međusobnih odnosa.²³⁰ Usporedno sa novoosvojenim teritorijem, osmansko društvo je obuhvaćalo sve više etničkih i religijskih zajednica, te je u pogledu populacije, zadobilo jednu kozmopolitsku strukturu.²³¹

Formiranje društvenih odnosa uklapanjem novih socijalnih i vjerskih grupa u osmansko društvo sa širenjem državnih granica realizirano je osmanskim načinom razumijevanja odnosa pojedinac-društvo i osmanske filozofije upravljanja koja je bazirana na jednom Kur'anском ajetu:

«Zar da oni raspolažu milošću Gospodara tvoga? Mi im dajemo sve što je potrebno za život na ovom svijetu i mi jedne nad drugima uzdižemo po nekoliko stepeni da bi jedni druge služili. – A milost tvoga Gospodara je bolja od onoga što oni gomilaju.»²³²

Ovaj kur'anski ajet Osmanlije su tumačile kao izraz božje volje u stvaranju ljudi različitih sposobnosti i talenata koji će svojom međuovisnošću pridonositi zdravom i skladnom funkcioniranju društvenog života i za to biti nagrađivani. Sklad među članovima društva vezana je za mogućnost da svaki pojedinac u društvu dođe na poziciju koja odgovara njegovim prirodnim sposobnostima i da tu poziciju očuva.²³³

Ovakva podjela čini nužnim stvaranje razlika i slojeva unutar društva, te potrebu za vladarom i vladajućim institucijama koje će ostvarivati sigurnost i održavati društveni poredak zasnovan na pravdi, tj. koji će sprječavati da ljudi različitih karaktera i shvaćanja otuđuju prava drugih ne čineći ono što jim je obaveza činiti kako bi se odvijao društveni život.²³⁴ Prema perzijskim državnim tradicijama pravda se shvaća kao vladareva milost i naklonost koje proistječu iz

²³⁰ Ihsanoglu, Ekmeleddin (priredio), *Historija Osmanske države i civilizacije*. Sarajevo : Orijentalni institut, 2008., 597.

²³¹ Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 598.

²³² Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 599.

²³³ Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 599.

²³⁴ Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 599.

njegove apsolutne vlasti, dok su turske tradicije centralne Azije više usredotočene na primjenu zakona. U osmanskome konceptu vlasti vladarski suverenitet i zakon su bili nerazdvojni.²³⁵

Važno je napomenuti da je osmanska politika osvajanja novih krajeva uvijek vodila računa o geopolitičkim i tradicijskim karakteristikama kraja i oblasti koje provodi pod svoju vlast, te su u skladu s tim i vršili administrativno-upravne podjele po ejaletima i sandžacima. Isto tako neminovno je i to da se razvijanjem, širenjem i trajanjem Carstva, mijenjalo i osmansko poimanje države, kao i određenih društvenih fenomena.

Najčešća podjela osmanskog društva je ona na klasu proizvođača (raja) i klasu koja upravlja, a to je vojna klasa (asker).

Asker klasa dijelila se na dvorjane, vojsku, administrativan sloj i učenjake. Na vrhu društvene piramide nalazio se sultan, koji je smatran božjim namjesnikom na zemlji, te premda je njegova moć kao vladara bila apsolutistička, on je uvjetno predstavljao vrhovnu božansku vlast, dok su njegovi podanici mogli biti apsolutno pokorni samo bogu.²³⁶

Obaveza vojne klase na čelu sa sultanom bila je održati vladavinu prava primjenjujući odredbe šerijata i običaja te osigurati prosperitet naroda. Pravda je u ovom smislu značila zaštitu podanika od zlouporaba predstavnika vlasti, a posebno od nezakonitih poreza.²³⁷ Potreba za povećanjem državnih prihoda i vojne snage zahtijevala je princip pravednog vladanja, što je sultan održavao sazivanjem carskih vijeća na kojima je slušao pritužbe puka protiv vlasti i neposredno ih rješavao.²³⁸ Ranoosmanski narodni ep u gazijskoj tradiciji govori o umijeću vladanja iz usta derviša Sari Saltuka koji savjetuje Osmana Gazija:

„Budi pravedan i nepristran, ne izazivaj kletve siromašnih, ne kuni svoje podanike... budno pazi na svoje kadije i namjesnike. Djeluj pravedno, tako da uzmogneš ostati na vlasti i zadržati pokornost svojih podanika.“²³⁹

Raja je grupa podanika koja nije pripadala vojnoj klasi, i tako nisu sudjelovali u obnašanju vlasti, premda su svojim privređivanjem i poreznim davanjem održavali čitav sustav vlasti i na taj način činili bitan sloj osmanskog društva. Upravo radi potrebe održavanja sistema koji je imao svoju materijalnu osnovicu u poreznim davanjima raje, ona je bila pod izravnom

²³⁵Inaldžik, Halil. *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600*. Zagreb: Srednja Europa, 2002., 83.

²³⁶Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 161.

²³⁷Inaldžik, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600.*, 81.

²³⁸Inaldžik, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600.*, 81.

²³⁹Inaldžik, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600.*, 82.

zaštitom i sultana i zakona. Raja je bila društveni sloj pripadnika različitih vjeroispovijesti i narodnosti. Društvo se nije organiziralo po principu narodnosne, već vjerske pripadnosti. Tako su muslimane u Osmanskom carstvu činile različite narodnosti, ali pošto su bili iste pripadnosti vjeri, imali su ista prava i obaveze.²⁴⁰

Avdo Sućeska za osmansko društvo kaže kako su vjerske i kulturne razlike u Osmanskom Carstvu onemogućile da se u Carstvu izgradi jedinstvena ideologija jednog društva, kao što je to bilo sa vjerski homogenijim društvima na Zapadu. Kaže kako se zbog toga ne može ni govoriti o jedinstvenom društvu u OC, već o više kulturnih krugova u kojima se kao osnovno i vodeće formiralo i isticalo specifično osmansko feudalno društvo. To društvo je posredstvom jedinstvene vjere, islama, usvojilo i jedinstvenu političku ideologiju i predstavljalo jedinstven kulturni krug sa svojim pravilima i hijerarhijama, premda su postojale lokalne ujetovanosti i prilagodbe koje su odudarale od standardnih načela osmanskog feudalnog društva, što je vlast morala sukladno zatečenom stanju rješiti u korist stabilnosti poretka.²⁴¹

5.2. Propadanje klasičnog osmanskog feudalnog poretka

Uzroci vanjskih slabosti i opadanja moći velike sile Osmanskog Carstva su unutrašnji društveno-politički procesi koji su započeli u drugoj polovici 15., a u 18. stoljeću su poprimili šire razmjere i odrazili se na socijalna previranja u državi.

Sultan i osmanski dostojanstvenici su živjeli rasipno, zidajući raskošne saraje pod utjecajem francuske arhitekture²⁴², a, kako izvori sugeriraju, korupcija i podmitljivost osmanskih dužnosnika je postala uobičajena pojava, pogotovo u udaljenijim provincijama Osmanskog Carstva, gdje nije postojala direktna kontrola centralne vlasti. Takva situacija je utjecala na znatno **opadanje gradova**²⁴³ koji su bili poprišta sukoba za vlast, borbe između lokalnih gospodara i državnika Osmanskog Carstva. U te sukobe upletalo se i lokalno stanovništvo koje je bilo nezadovoljno svojim ekonomskim položajem, unutar sve izraženije društvene dihotomije, pa je dizalo bune protiv različitih vrsta ugnjetavanja od strane državnika, a najviše zbog novo nametnutih poreznih obaveza.

²⁴⁰ Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, 631.

²⁴¹ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 163.

²⁴² *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1286.

²⁴³ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1285.

Preveliko porezno opterećivanje utjecalo je na privređivanje, te su veliki privredni centri već početkom 18. stoljeća doživjeli evidentan pad, a pogotovo ona područja koja su u ratovima 16. i 17. stoljeća mijenjala osvajače, pritom bila porušena i opljačkana, a njeni ljudski i ekonomski resursi iscrpljeni.²⁴⁴

Osmansko Carstvo je bilo zastarjelo u privrednom smislu i više nije moglo konkurirati novom zapadnom tržištu koje se sve više orijentiralo ka unošenju kapitalističkih odnosa u način proizvodnje s povećanom efikasnošću rada. Sve veću ulogu u vanjskoj trgovini imale su zapadne sile, koje su kolonijalnom politikom uspjele osigurati vodeći ekonomski utjecaj čak i po osmanskim lukama i gradovima.²⁴⁵ „Otkriće Amerike“ i pojava srebra kao nove kupovne moći duboko je uzdrmala osmansku ekonomiju.

To ekonomsko zaostajanje je utjecalo na slabljenje Carstva, a naročito njene vojne sile. Spahijska vojna organizacija koja je bila zaslužna za veličinu i slavu Osmanske države, nakon Bečkog rata dobiva udarac od kojeg se više ne oporavlja²⁴⁶.

Janjičari koji su nekada bili udarna snaga vojske i oslonac garde osmanskih sultana također s vremenom postaju trn u oku sultanu i državnoj vlasti.²⁴⁷ Izvori su nas uputili na to što se i u literaturi navodi kao razlog vojno-političkog slabljenja Carstva, a to je okupljanje vojnika, koji su bježali od kazni, poreza ili su htjeli veći društveni status, u janjičarski rod. U takvoj atmosferi oni ne samo da nisu bili plaćeni za svoju službu kao što je bilo propisano, već su sami davali novac janjičarskom starješini kako bi ih zadržao na popisu i u janjičarskom statusu. Smanjivanjem broja vojnika i slabljenjem discipline i borbenosti janjičara treba dodati i činjenicu da je taktika vojnog naoružanja, kao i vojna strategija Osmanskog Carstva, bila, sukladno ekonomskom zaostajanju, zastarjela.²⁴⁸

Postepeno se birokratsko-feudalni poredak Osmanskog Carstva pretvarao u **feudalnu anarhiju**²⁴⁹ i veleposjednički poredak, te su na toj osnovi izrasli mnogi moćni mjesni feudalci, iskorištavajući slabost centralne vlasti za osobno bogaćenje. Prigrabivši zemlju, vlast

²⁴⁴ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 20.

²⁴⁵ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1285.

²⁴⁶ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 20.

²⁴⁷ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 56., 58.

²⁴⁸ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 21.

²⁴⁹ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1286.

i funkcije, a neki i držeći svoju vojsku, vodili su politiku nezavisnu od centralne vlasti, neki čak i suprotnu njenim težnjama.²⁵⁰

Sandžakbezi i beglerbezi su davali ovlaštenja lokalnim ajanima što je uzrokovalo jačanje moći lokalne uprave. Njihova uloga u 16. stoljeću bila je veza između gradskog stanovništva i vlasti, dok krajem 17. stoljeća njihova moć dodatno jača, budući da se sada feud mogao izravno nasljeđivati kao odžakluk timar, te su tada učvršćivali svoj položaj stjecanjem doživotnog zakupa poreza s vlastitog zemljoposjeda. Svojim utjecajem neki od njih uspijevali su čak izvojevati od oslabljene centralne vlasti za sebe neke više funkcije npr. sandžakbega ili valiije.²⁵¹ Centralna vlast je morala pronaći mehanizme suradnje s lokalnom vlasti budući da su oni postali prejak faktor uprave, vlasti, moći, utjecaja i samovolje.²⁵²

I u Africi i u Aziji su kroz 18. stoljeće samostalno upravljali nasljedni begovi i uzurpatori koje je Porta morala priznati, tj. s njima postupati kao s vazalima.²⁵³ U Anadoliji, daleko od ruke središnje birokracije, nastali su prvi begovi dolova, koji su na svojim imanjima mogli provoditi režim nezavisan od svakog vanjskog utjecaja.²⁵⁴ Te činjenice nas upućuju na to da Bosna nije bila izoliran slučaj provođenja samovoljne politike lokalnih dužnosnika, te da je država s njima kompromitirala na razne načine i u drugim dijelovima Carstva, što je odraz općih prilika s kojima se Carstvo suočavalo. Upravnici ejaleta (valiije, beglerbegovi), koji su u 18. stoljeću imali naziv vezira, i upravnici sandžaka, bili su često pod vlašću mjesnih silnika.²⁵⁵

U prvoj polovici 18. stoljeća napuštena je tradicionalna politika premještanja velikodostojnika, a lokalna je vlast potpuno prelazila u ruke mjesnih i lokalnih odličnika.²⁵⁶ Matuz uspoređuje tu novu fazu osmanskog feudalizma s feudalizmom europskog srednjeg vijeka sa karakteristikama širokog osamostaljivanja feudalne gospode spram centralne vlasti i stvaranje prostranog nasljednog veleposjeda koji se sve više razvija prema zatvorenom domenijalnom gospodarstvu, te povećanje zavisnosti seljaka. Oni postaju bezuvjetno vezani

²⁵⁰ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1286.*

²⁵¹ Josef Matuz, *Osmansko carstvo*, Zagreb : Školska knjiga, 1992.,127.

²⁵² Matuz, *Osmansko carstvo*, 127.

²⁵³ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1286.*

²⁵⁴ Matuz, *Osmansko carstvo*, 119.

²⁵⁵ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1286.*

²⁵⁶ Matuz, *Osmansko carstvo*,127.

za zemlju, dajući tlaku i bivajući podvrgnuti teškom poreznom sustavu, te na mnogim mjestima padaju sa stupnja baštinika na stupanj običnih zakupnika.²⁵⁷

U 18. stoljeću iščezla je i praksa devširme, pa su u tom slučaju i pripadnici raje bili u mogućnosti pristupiti u redove državnih kadrova i birokracije.²⁵⁸ Smatralo se kako prelazak iz položaja pripadnika raje u položaj pripadnika vojničkog sloja predstavlja kršenje temeljnih državnih načela jer je raja bila neophodna za proizvodnju i plaćanje poreza. Osmanski pisci ranog sedamnaestog stoljeća već tad su smatrali napuštanje tog načela glavnim uzrokom propadanja Carstva.²⁵⁹

Porezni i feudalni pritisci, uz feudalnu anarhiju i vjerske suprotnosti pritiskali su zemlje pod osmanskom vlašću i onemogućavali njihov daljnji razvoj, a sredstva koja su Osmanskom Carstvu trebala, zastarjeli način privređivanja više nije mogao osigurati.²⁶⁰

Svi ti procesi slabili su snagu Carstva, a pogotovo njegove vojne sile. Spahijska konjica bila je tek sjena nekadašnje osmanske konjice, janjičari su bili raspuštena i nedisciplinirana vojska, a najamničke čete pojedinih silnika, ajana i begova, bile su sastavljene od avanturističkih elemenata. Način ratovanja i tehnička oprema osmanske vojske bili su zastarjeli, te se pojavljuje pitanje opstanka Osmanskog Carstva kao jedno od najvažnijih pitanja europske diplomacije.²⁶¹

5.3. Političke, ekonomske i društvene promjene u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću

Osmansko Carstvo je zauzelo defanzivnu poziciju u Jugoistočnoj Europi u odnosu na susjedne zemlje s kojima je do tada uspješno ratovalo. Mir u Srijemskim Karlovcima 1699. godine Osmanskom Carstvu donosi ujedno i napuštanje višestoljetne ofanzivne politike prema Zapadu, što je prvi put značilo mir na duže ili neodređeno vrijeme. Do tada su sklopljeni mirovi s kršćanskim zemljama značili samo privremenu obustavu sukoba dok ne bi stigla sredstva za novi sveti rat s nevjernicima.²⁶²

²⁵⁷ Matuz, *Osmansko carstvo*, 127.

²⁵⁸ Matuz, *Osmansko carstvo*, 127.

²⁵⁹ Inaldžik, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600.*, 85.

²⁶⁰ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1288.

²⁶¹ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1288.

²⁶² Kursar, Vjeran, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću.* / U: Čoralić, Lovorka (ur.). Zagreb : Matica Hrvatska, 2013., 389.

Carstvo je nakon Bečkog rata doživjelo velike gubitke, koji su ga iz temelja uzdrmali i podredili europskoj politici u novom rasporedu sila. Bosanski ejalet u 18. stoljeće ulazi uskraćen za izgubljene teritorije Slavonije, Like, Krbave, Dalmacije, Korduna. Na suprotnoj strani jačala je koalicija kršćanskih sila koji su krenuli u napadačke akcije.

U novom teritorijalnom opsegu Bosna se dijeli na pet sandžaka: bosanski, kliški, bihački (koji je pripojen bosanskom), hercegovački i zbornički, a administrativno središte se iz Sarajeva seli u Travnik.²⁶³ Osmanska politika osvajanja novih krajeva uvijek je vodila računa o geopolitičkim i tradicijskim (u formi poštovanja običajnog prava) karakteristikama kraja i oblasti koje provodi pod svoju vlast, te su u skladu s tim i vršili administrativno-upravne podjele po ejaletima i sandžacima.

U Bosanskom ejaletu vladale su teške prilike, harale su epidemije, a osmanski ratovi van Bosne su pogađali muslimansko stanovništvo koje je bilo angažirano na frontovima u Perziji i Rusiji. Osmansko Carstvo je ratovalo s Perzijom 1727., te je iz Bosne poslano 5200 vojnika na bojište, a samo 500 iscrpljenih i bolesnih vojnika se vratilo.²⁶⁴ 1732. pojavila se opet kuga i s prekidima je trajala deset godina, te je pomor bio strašan, o čemu nam dobro svjedoče franjevački ljetopisi. Zbog ratovanja, pomora kuge i iseljavanja, te manjka radne snage, stradala je poljoprivreda, te nastupila glad, a u gradovima je opala privreda.²⁶⁵

Kako se nakon Bečkog rata dugo nije javljala neprijateljska vojska na bosanskim granicama, s opadanjem moći Carstva je došlo do velikih promjena kod janjičara, spahija i kapetana, kako smo vidjeli. Njihovi razlozi sudjelovanja u ratovima Osmanskog Carstva van Bosne su bili da očuvaju svoje položaje, više nego da slave Carstvo kao nekada. U to vrijeme sandžakbegovi i bosanski vezir su znali činili nepravde na timarima i zeametima, upisujući ih i na ljude kojih nema i koji na to nemaju pravo. Prisvajajući tuđa prava i povlastice smanjivao se broj spahija i činila nepravda onima čija su ta lina pripadala.²⁶⁶

Zbog procesa osiromašenja i depopulacije Bosanskog ejaleta, postojali su stalni zahtjevi Porta da se smanje porezi kako situacija ne bi dovela do još većeg iseljavanja, na što je Porta pristajala kako bi olakšala položaj u kojem se nalazio Bosanski ejalet. 1699. godine Porta

²⁶³ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 390.

²⁶⁴ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1324.

²⁶⁵ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1318.

²⁶⁶ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1326.

donosi odluku da se Bosna, zajedno sa Banatom i Beogradskim pašalukom te godine potpuno oslobodi davanja džizije, te da se pobrišu sva ranija dugovanja.²⁶⁷

Neposredno nakon Bečkog rata odnos lokalnih vlasti prema katoličkom stanovništvu bio je uvjetovan ratnom situacijom u kojoj su se katolici najvećim dijelom pridružili sultanovom neprijatelju Habsburškoj Monarhiji, pa su postojale mjere predostrožnosti prema njima. Ipak, s vremenom su prevladali politički i ekonomski razlozi da se držanje vlasti prema katoličkom stanovništvu promijeni na bolje. Izbjeglo katoličko stanovništvo je pozivano da se vrati na svoja imanja uz vrlo povoljne uvjete kako bi se oživila privredna aktivnost napuštenih krajeva.²⁶⁸ Isto tako, vladala je velika nestašica radne snage od čega su imali štetu i vlasnik posjeda i država, pa se na opustjele posjede planirano naseljava stanovništvo iz drugih krajeva. Osim slabljenja autoriteta centralne vlasti ovakvo stanje je početkom 18. stoljeća pogodovalo pojačanom procesu čiflučenja koje je još u 17. stoljeću uzelo maha.

U novom odnosu čiflučenja pogoršao se položaj seljaka koji su osim naturalnih podavanja spahijama morali davati i čifluk- sahibiji, i to desetinu spahiji, a devetinu i više čifluk - sahibiji. Ujedno raste i tlaka kod seljaka. Unatoč povećanom porezu od strane države, uvođenju poreza za valiju i pritiska od strane zakupnika, te povećanju eksploatacije seljaka, u 18. stoljeću osmanski mjesni silnici uvode proizvoljne namete i često provode nasilja pri njihovom ubiranju.²⁶⁹ Proces čiflučenja djelovao je na povećanje radne rente i mobiliziranje radne snage, međutim zbog primitivne obrade zemlje poljoprivreda je i dalje ostala na vrlo niskom stupnju produktivnosti. U novonastalim prilikama, predstavnici lokalne vlasti postali su vlasnici krupnijih zemljišnih posjeda.²⁷⁰

Broj muslimana u 18. stoljeću je opao, zahvaljujući brojnim ratovima u Bosni i izvan nje, usprkos znatnom priljevu muslimanskih izbjeglica iz krajeva koji su mirovnim ugovorom pripali Veneciji i Habsburškoj Monarhiji. Oni su i dalje predstavljali većinu stanovništva u vjerskom pogledu. Pretežnu većinu činili su zavisni seljaci (raja), a znatan broj bosanskih muslimana spadao je u povlašteni sloj osmanskih spahija, među kojima je bilo najviše sitnih feudalaca. Uz to, valja naglasiti, kako su muslimani bili u većem broju pogođeni epidemijama kuge i drugih zaraznih bolesti, i to iz dva razloga. Prvo, kao pretežno gradsko stanovništvo više su obolijevali od drugih, dok su sela u kojima su živjeli kršćani zbog izoliranosti bila

²⁶⁷ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 63.

²⁶⁸ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 64.

²⁶⁹ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1287.

²⁷⁰ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 64.

manje pogođena od gradova. S druge strane, dok su kršćani bježali od kuge i poduzimali određene mjere za obranu od »crne smrti«, muslimani su bili u velikoj mjeri skloni fatalističkom poimanju pošasti kuge kao Božje volje kojoj se ne može umaći.²⁷¹

U gradovima se kroz čitav period osmanske vlasti veliku većinu stanovništva činili muslimani koji su bili društveno izdiferencirani. Mnogo povoljniji položaj od ostalih imali su bogati trgovci, bogatije zanatlije, viša ulema i predstavnici vlasti.²⁷²

Povlačenje Osmanskog Carstva iz prekosavskih krajeva, te Like i Dalmacije je postavilo Bosanski ejalet početkom 18. stoljeća kao glavnu prepreku prodoru susjednih država u unutrašnjost Osmanskog Carstva. U novonastaloj situaciji, kao najzapadnija pogranična osmanska provincija, Bosanski ejalet postaje predmetom posebne skrbi Porte, što donosi i neke posebnosti u njegovom unutrašnjem razvitku tokom 18. stoljeća. Od tada uloga i značaj domaćeg plemstva sve više dolazi do izražaja, a u pojedinim razdobljima vojna aristokracija ima odlučujuću riječ u unutrašnjim poslovima ejaleta.²⁷³

Bošnjaci se sve više bune protiv sudjelovanja u ratovima izvan granica Bosanskog ejaleta, a manjku discipline, neodazivanju na poziv za pohod i dezertiranju, pridonijela je svakako i neredovita isplata plaća.²⁷⁴ Naročito veliki broj vojnika je dezertirao s bojišnice tijekom rata protiv Rusije (1768-1774), koji je završio katastrofalnim porazom Osmanskog Carstva i potpisivanjem vrlo nepovoljnog mira u Kiiciik Kaynarci (1774).²⁷⁵

Kao i prije bosanski veziri su postavljali po većim i važnijim mjestima ejaleta svoje **muteselime** ili povjerenike sa širokim ovlastima kao nositelje upravne vlasti.²⁷⁶ Oni u tim mjestima obavljaju različite administrativno- upravne poslove po nalogu bosanskog vezira i kadija²⁷⁷, a birani su iz redova **ajana** - lokalnih moćnika iz redova muslimanske elite vojske, administracije, uleme, trgovaca i esnafa. Ugled muteselima je porastao u 18. stoljeću zahvaljujući prebacivanju dijela funkcija iz središnjih organa uprave na lokalnu razinu.²⁷⁸ Oni ne primaju državnu plaću, već ubiru pristojbe, od kojih neki daju doprinos i bosanskom

²⁷¹ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 397.

²⁷² Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 165.

²⁷³ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 89.

²⁷⁴ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. Stoljeću*, 396.

²⁷⁵ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. Stoljeću*, 396.

²⁷⁶ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 390.

²⁷⁷ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1319.

²⁷⁸ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 390.

veziru, nazvanom šeherijski.²⁷⁹ Muteselimi su najčešće feudalna gospoda i vezir ih je postavljao i skidao po svojoj volji, a s promjenom vezira prestala je i vlast njegovih muteselima.²⁸⁰

Usporedno sa slabljenjem središnjih institucija i učinkovitosti njihovih organa u provincijama raste uloga **ajana** koji preuzimaju dužnosti, kao što su ubiranje poreza i izvanrednih nameta u ime pokrajinskih namjesnika i države, zakup državnih prihoda - malikana, održavanje javnoga reda i mira, kao i vojna mobilizacija.²⁸¹ Na taj način ovako angažirani ajani postaju organi lokalne uprave u kadilucima i nahijama, te u značajnoj mjeri zamjenjuju organe vlasti koji su ranije vršili ove dužnosti, npr. vojvode, kadije i sl.²⁸² Ajani postaju s vremenom sve neovisniji o središnjoj vlasti koncentracijom gospodarske i političke moći u svojim rukama, te razvijaju sklonost prema zloupotrebama svog položaja, čemu je svakako doprinijela i nasljednost ajanske službe.²⁸³

Uplašeno da bi u dogledno vrijeme i ovaj ejalet mogao biti zauzet od strane Habsburške Monarhije i Mletačke Republike, tadašnje muslimansko stanovništvo samo preuzima brigu oko obrane, jer poučeno ranijim iskustvom, ono nije vjerovalo da bi ih u slučaju rata mogli obraniti sultan ili Porta.²⁸⁴ To jedinstvo muslimanskog stanovništva, bez obzira na klasno-socijalni položaj i mjesto koje je zauimalo u vojnoj i administrativno-upravnoj podjeli, bilo je uvjetovano ne samo željom da se očuva ejalet, nego i tadašnjim shvaćanjem o vjerskoj povezanosti islamske religije i države.²⁸⁵

U 18. stoljeću, nakon Karlovačkog mira, a još više nakon mira u Požarevcu 1718., kada Bosna postaje najzapadnija i najizloženija provincija u Carstvu, vlast ulazi u akciju povećanja obrambenog potencijala zemlje²⁸⁶. Zbog toga se odmah po naredbi Porte pristupilo obnovi i gradnji brojnih tvrđava i fortifikacijskih objekata, te naseljavanju „pouzdanog, odanog i nesebičnog stanovništva sa iskusnim i pouzdanim oficirima“²⁸⁷ radi što boljeg čuvanja novih granica. Dižu se duž granice čardaci i u njih se postavljaju manje posade, a utvrđuju se i putevi koji vode u unutrašnjost zemlje.²⁸⁸ Obnavljaju se stari i napušteni gradovi, a u manjim

²⁷⁹ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1319.*

²⁸⁰ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1319.*

²⁸¹ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 390.

²⁸² Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 390.

²⁸³ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 390.

²⁸⁴ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 89.

²⁸⁵ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 89.

²⁸⁶ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 391.

²⁸⁷ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 43.

²⁸⁸ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1320.*

mjestima se podižu palanke, te se osnivaju novi agaluci i kapetanije. U čitavom ejaletu bilo je tada 76 gradova i 6 palanki.²⁸⁹ Ovakav sistem obrane je postao najveća brana habsburškom prodiranju u Bosnu u 18. stoljeću. Pored osobnog učešća na građevinskim objektima, svi su sultanovi podanici morali i novčano, u vidu poreza, redovnih i vanrednih nameta, plaćati izgradnju, popravke i održavanje utvrđenja. Najveći dio posla snosilo je domaće stanovništvo, a tek dio troškova snosila je i centralna vlast u Carigradu. Porta je posebno računala na pomoć muslimanskog stanovništva u ovim djelatnostima, koje je time i branilo stečene privilegije.²⁹⁰

Spahijska organizacija je preživjela, no sada ona igra puno manju ulogu nego u ranijem razdoblju, te glavnu ulogu u obrani Bosne preuzimaju **kapetanije**, čiji broj je tijekom 18. stoljeća narastao na 40.²⁹¹ Za razliku od ranijeg razdoblja, kada su kapetanije postojale samo u graničnim područjima i uz rijeke, u 18. stoljeću su kapetanije s utvrđenim gradovima i palankama osnivane i u unutrašnjosti. Uskoro je velik dio zemlje bio pokriven mrežom kapetanija, dok je područje uz granicu prema Austriji i mletačkim stečevinama bilo u potpunosti u nadležnosti kapetanija. Središnju vlast u kapetanijama obavljali su kapetani koji su vršili prvenstveno vojnu službu, ali se s vremenom sve više upliću i u javne i administrativne poslove, kao što su održavanje javnog reda i mira, provođenje sudskih odluka, izvršavanje naredbi vezira i sandžakbegova na njihovom teritoriju, te u određenim slučajevima, i prikupljanje poreza i zakup određenih državnih prihoda (malikana). Kapetani su, kao i ostali vojnici, bili plaćeni od strane države, a njihove službe su bile nasljedne.²⁹² Upravo nasljednost službe, kao i činjenica da su putem prikupljanja i zakupa poreza i drugih državnih prihoda ostvarili veliku financijsku moć, pružila je mogućnost nekim kapetanima da se uzdignu do razine feudalne gospode i ajana, što su u simboličkom smislu oni i iskazivali uzurpiranjem titule beg, umjesto pripadajuće im niže titule aga. Velika gospodarska i politička moć koja je proizlazila iz kapetanske službe bila je ponekad uzrok borbi uglednika za kapetansku titulu. Krajem 18. stoljeća vojska kapetanija u Bosni brojila je oko 24.000 vojnika i predstavljala vrlo učinkovitu zapreku habsburškim osvajačkim aspiracijama tijekom toga stoljeća.²⁹³

Kapetani i poneki janjičari u 18. stoljeću stekli bi ponekad imetak zakupom državnih prihoda ili na drugi način, dok za kapetane u 17. stoljeću o tome nemamo podataka. Kapetani se sada

²⁸⁹ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1320.*

²⁹⁰ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 100.

²⁹¹ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 391

²⁹² Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 391

²⁹³ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 391.

bave čiflučenjem i postaju srednji i veliki feudalci. Kapetanske obitelji Kulenovići, Gradašćevići, Cerići i Džinići koje se javljaju tek početkom 18. stoljeća, već potkraj istog stoljeća postaju krupna gospoda. Oni su kao članovi ajanskog vijeća ušli u politički život zemlje.²⁹⁴

Janjičari su, kao sve manje važna komponenta vojne organizacije, bili raspoređeni po varošima, a njihovo središte gdje su se nalazili u najvećem broju bilo je Sarajevo, gdje je stolovao janjičarski zapovjednik zabit, zvan janjičarski aga, koji se nalazio pod kontrolom janjičarskog age u Carigradu.²⁹⁵ U to su se doba janjičarske plaće isplaćivale neuredno sa zakašnjenjem od više godina, zbog čega je dobrim dijelom i dolazilo do nereda. Bavili su se po gradovima obrtom i trgovinom, a u esnafskim organizacijama imali su gotovo odlučujuću riječ (Sarajevo, Mostar, Travnik).

Koristeći nesređeno stanje nakon Karlovačkog mira, velik dio zemljoradničkog stanovništva, po ugledu na gradsko, pokušalo se upisati u janjičare kako bi se oslobodilo većine teških državnih poreza.²⁹⁶ U ovo doba dolazi do naglog povećanja broja janjičara ulaskom u red pojedinaca mimo uobičajenog sistema regrutacije tzv. *devsirme* (osm. tur. *devşirme*, »prikupljanje«; u našoj literaturi sreće se pod zlokobnim imenom »danak u krvi«).²⁹⁷ Tako u red ulaze prvo braća i rođaci pravih janjičara, a kasnije i gradsko stanovništvo - obrtnici i trgovci - te na koncu čak i seljaci muslimani. Glavni motiv za ulazak nevojničkog elementa, *raje*, u janjičarski red bio je stjecanje određenih povlastica i neplaćanje poreza. Oni, također, u gradovima u zanatstvu i trgovini počinju igrati sve zapaženiju ulogu. Zahvaljujući privilegijama koje je imala janjičarska organizacija tokom 17., a naročito u 18. stoljeću, velik broj gradskih zanatlija i trgovaca je upisan u njene redove.²⁹⁸ Ova tendencija »janjičarizacije« muslimanske raje, kojoj se vlast izričito protivila, opaža se od početka 18. stoljeća.²⁹⁹

Pripadanje janjičarima značilo je i određen ugled u društvu. Terminom „baša“ u početku je nazivan janjičarski glavar, no da bi pojačali svoj društveni ugled, svi pripdanici ovako proširenog kruga janjičara počeli su se nazivati bašama. Naziv baša se počeo korumpirati, kao i titula age, koja je s vremenom postala tako općenita da se samo dodavala uz osobe koje su u

²⁹⁴ Hist naroda, 1327.

²⁹⁵ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 391.

²⁹⁶ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 91.

²⁹⁷ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 391.

²⁹⁸ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 91.

²⁹⁹ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 391.

posjedu imale neku nekretninu. Baša postaje sinonim za svakog vojno sposobnog muslimana.³⁰⁰

Nakon Karlovačkog mira, Bosanski pašaluk postaje u vojnom pogledu sve važniji za Osmansko Carstvo, a usporedo s tim, jača i samosvijest vladajuće klase, pa i cijelog bosansko-muslimanskog stanovništva. Dešava se sve jače pritjecanje janjičara iz napuštenih pograničnih zemalja u bosanske gradove, pogotovo u Sarajevo, a dolazi i do većeg rasta posebnog položaja i osamostaljivanja nekih bosanskih gradskih središta.³⁰¹ Kao i u drugim pokrajinama, Osmanlije su i u Bosni ostavljali zatečene gradske povlastice, a to najviše vrijedi za rudarska središta. Za povlaštene gradove je važno da je njihovo stanovništvo oslobođeno izvanrednih poreza i izvanrednih doprinosa (avarizi divaniye i tekalifi orfiye), u prvom redu rabote.³⁰² Pošto su ti doprinosi postajali sve nepodnošljiviji, povlastice su bile važna okolnost. Jedna od povlastica iz 18. stoljeća u Sarajevu je da čak i vezir može samo privremeno, obično tri noći, boraviti u gradu kao gost, a troškove njegova boravka snose okolna sela.³⁰³

Zahvaljujući odsutnosti vezira, u Sarajevu se razvila jaka lokalna vlast, koju su činili janjičari, pripadnici esnafa i ajani, trgovci i ekonomski moćnici.³⁰⁴

Jača uloga ajana u ajanskom vijeću u 18. stoljeću, naročito tamo gdje nije bilo većih tvrđava.³⁰⁵ Sarajevo se oporavljalo od djelovanja Eugena Savojskog, a naročito se obnavljala gradska privreda. Sarajevo postaje središte pravoslavnog mitropolita, dok Židovi još od prije tu imaju svog vrhovnog vjerskog poglavara. Zamro je rad katoličke župe zbog iseljavanja katolika, a nestalo je i dubrovačke kolonije u Sarajevu³⁰⁶. Sarajevo je postalo protuteža centralnoj vlasti, te centar svih nemira i nereda, koji su se od tu širili dalje u unutrašnjost.

Sličan položaj je imao Mostar premda nije utvrđeno je li imao muafnamu poput Sarajeva. Činjenica je da otkad je stanovništvo Mostara porazilo bosanskog vezira Mehmed-pašu Kukavicu (1760.), Mostar postaje gotovo neovisan o veziru u Travniku.³⁰⁷ Po ekonomskoj važnosti Mostar je bio odmah iza Sarajeva, u njemu su postojale jake esnafske organizacije i

³⁰⁰ Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*, 125.

³⁰¹ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1322.*

³⁰² *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1322.*

³⁰³ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1323.*

³⁰⁴ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1323.*

³⁰⁵ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1323.*

³⁰⁶ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1323.*

³⁰⁷ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1324.*

kroz 18. stoljeće se u nj uselilo dosta kršćana iz manjih ili većih hercegovačkih naselja koji su se bavili trgovinom i obrtom.³⁰⁸

5.4. Porezi u Osmanskom Carstvu

Postojanje poreza i nameta u Osmanskoj državi kompleksno je pitanje, a njegova rješenja bila su uvjetovana političkom i društvenom realnošću ovisno o financijskoj „kondiciji“ samog Carstva. Broj poreza se povećavao s opadanjem moći Carstva, te je s vremenom bilo sve više izvanrednih poreza na repertoaru.

U početku je eksploatacija ostvarivana u okvirima zakonom postavljenih obaveza prema spahijama i državi. Međutim, položaj proizvođačkog stanovništva se počinje pogoršavati sve većim opterećenjem seljaka pod jarmom države i njenih službenika u provincijama. Zbog toga se i raspoloženje tog stanovništva prema vladajućim slojevima počinje mijenjati pa se sve češće izražava nezadovoljstvo, te dolazi do otvorenih pobuna.³⁰⁹

U pravnom pogledu poreze dijelimo na šerijatske i zakonske. Kao što samo ime sugerira, prvim je baza u principima šerijatskog prava, a drugi su propisivani naročitim zakonskim odredbama koji se indirektno zasnivaju na šerijatu, a sultan ih je propisivao svojim kanunima, primjenjujući principe oporezivanja haračke zemlje.

Drugi način oporezivanja široko je primjenjivan u Osmanskoj državi, jer je omogućavao elastičnost pri oporezivanju i sultanu pružao mogućnost da u svojoj poreznoj politici uzima u obzir zatečeno stanje u osvojenim zemljama.³¹⁰ Oslanjajući se upravo na ovu mogućnost, Osmanlije su u raznim zemljama i krajevima propisivali i ozakonjivali različite porezne oblike, zbog čega se na širokom području njihovog carstva javlja bogatstvo poreznih oblika iz ove grupe.³¹¹

Nametanje **ratnog poreza** je izvršavano posredstvom posebnih carskih činovnika i kadije određenog kadiluka. Količina tih tereta u klasičnom periodu osmanske države bila je normirana zakonima, dok je njihova visina tereta bila točno fiksirana, a sam teret je nametan u onom obliku u kome je on logično mogao biti realiziran na jednom području. Kako je riječ o

³⁰⁸ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2., 1324.*

³⁰⁹ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 165.

³¹⁰ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 75.

³¹¹ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 76.

teretima za potrebe vojske koja kreće u rat, logično je pretpostaviti da su u krajevima kroz koje je vojska prolazila, ovi tereti ispunjavani u čistom vidu na način da je stanovništvo tog kraja krčilo puteve, popravljalo mostove, osiguravalo konak, hranu itd. Nasuprot tome, stanovništvo, koje se nalazilo daleko izvan ratnih operacija i komunikacija kojima se kretala vojska, nije moglo ispunjavati te obaveze neposredno. Ono je u ispunjavanju tih obaveza bilo opterećeno određenim davanjima u naturi i novcu, umjesto direktnog učešća u obavljanju određenih tereta.³¹²

U Osmanskom Carstvu, slično kao i u drugim feudalnim državama, potčinjeno stanovništvo bilo je opterećeno i izvjesnim **izvanrednim teretima** i nametima koji su bili namijenjeni isključivo za državne potrebe, a poznati su u izvorima pod nazivom **avariz i-divaniye** (tekaltf-i orfiye, bedeli).³¹³ Oni su obučavali one vrste tereta i usluga namijenjene potčinjenom stanovništvu zbog izvanrednih državnih potreba opravdanih šerijatom s namjerom širenja islamske ideologije. Sastojali su se poglavito u obavezi seljaka jednog kraja, kroz koji je prolazila osmanska vojska, predstavnici osmanske vlasti i dr., da im osiguraju hranu i konak, da krče i popravljaju puteve i mostove, te da u slučaju hitne potrebe pomognu oporavak gradova i dr.³¹⁴

U periodu dobrog funkcioniranja klasičnih osmanskih ustanova, koji seže do potkraj 16. stoljeća, principi opterećivanja bili su relativno stabilni, regulirani zakonodavstvom i konkretnim naredbama sultana, no na prijelazu u 17. stoljeće nastaje prekretnica i u ovoj sferi.³¹⁵ Pod utjecajem postupene dekadencije klasičnih osmanskih ustanova, iznad svega timarskog sistema koji je osjetno nagrizan procesom čiflučenja, javljaju se značajne promjene u sistemu izvanrednog opterećivanja podanika.

Novonastale promjene u sustavu oporezivanja nastale su prirodnim izrastanjem iz konkretne društveno-povijesne realnosti, te su bile praćene odgovarajućim sankcijama i potvrđama od strane centralne vlasti, koja je svojim fermanima ozakonjivala tu novonastalu praksu i davala joj sve jači poticaj.³¹⁶

Prvo, i dalje se održavaju klasični izvanredni nameti i običajni tereti, ali sistem izvanrednog oporezivanja dobiva nove modifikacije u stupnju, načinu i vremenu oporezivanja, što osobito

³¹²Sučeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 79.

³¹³Sučeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 76

³¹⁴ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 77.

³¹⁵ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 80.

³¹⁶ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 90.

dolazi do izražaja za vrijeme Kandijskog rata. Iako je sistem izvanrednog oporezivanja od strane države pretrpio značajnu transformaciju, praksa oporezivanja je u načelu smatrana zakonski osnovanom, ukoliko se izuzmu zloupotrebe organa vlasti pri razrezivanju i ubiranju tih nameta kojih je bilo napretek.³¹⁷

Drugo, pored uobičajenih nameta iz grupe tekliif-i orfiye, javljaju se novi nameti u različitim vidovima, koji su zakonski neosnovani i čiji su utemeljitelji predstavnici provincijske i lokalne vlasti. Oni će se tokom 17. stoljeća pojavljivati u izvorima pod općim nazivom *tekalif-i sakka*.³¹⁸ U zavodenju novih izvanrednih nameta, osobito se ističu namjesnici provincija (beglerbezi) i upravnici sandžaka (sandžak-bezi). Oni osobno, ili još češće posredstvom svojih službenika- vojvoda, muteselima, subaša i drugih, utiru put novoj šarolikoj praksi izrabljivanja potčinjenog stanovništva, između ostalog i izrabljivanju stanovništva izvanrednim nametima koje ubiru u novcu ili katkada i u naturi.³¹⁹

Na početku 18. stoljeća sistem nagrađivanja dužnosnika provincijske vlasti se pogoršava. Ranijim razlozima za zavodenje izvanrednih nameta pridružuju se novi koji još više produbljuju krizu na ovom planu i uvjetuju potpuno ustaljivanje tih nameta. Među tim razlozima važno mjesto ima činjenica da je materijalna baza osmanske države veoma oslabila poslije Velikog rata, kako zbog ratnih razaranja, tako isto i zbog osjetnog gubitka državne teritorije. Osmanska država se zbog teških posljedica tog rata, kao i zbog slabljenja njene ekonomske osnovice tokom 17. stoljeća našla u financijskom kolapsu. Kako ju je teško pogađala financijska kriza, najbolje se vidi po tome što je bila prisiljena pretvarati svoje domene u doživotne zakupe- malikanu.³²⁰ Kako su sistemom malikana bili djelomično ili potpuno obuhvaćeni i hasovi namjesnika provincije, stvorila se baza za njihovo nagrađivanje, što je stvaralo preduvjete za ozakonjenje prakse tog nagrađivanja već ustaljenim izvanrednim nametima.

Ovom razlogu pridružuju se i drugi. To su potrebe namjesnika provincija i sandžaka za ogromnim materijalnim sredstvima koja nisu mogli namiriti sa svojih hasova čak i pod uvjetom da su ih i dalje zadržavali kao korisnici. Te potrebe su osobito nanovo narasle u prvim desetljećima 18. stoljeća za vrijeme teških i iscrpljujućih ratova što su ih Osmanlije vodile sa Perzijancima, Rusima, Austrijom i Mlečanima. U vrijeme tih ratova, kao i između

³¹⁷ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 89.

³¹⁸ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 80.

³¹⁹ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 90.

³²⁰ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 106.

njih, Osmanlijama su trebala značajna materijalna sredstva, između ostalog i za mobilizaciju vojnika koji nisu uživali nikakve prihode od države. Za tim sredstvima i ljudstvom osobitu potrebu osjećali su upravo najviši dužnosnici provincijske vlasti beglerbezi i sandžakbezi, i to kako u vrijeme ratova, tako isto i za vrijeme kratkotrajnog mira, jer su i u to doba zbog potrebe suzbijanja unutrašnje anarhije ti dužnosnici morali ostvarivati značajne kontigente svoje osobne pratnje. To su razlozi zbog kojih oni nesmetano nastavljaju ubiranje izvanrednih nameta i zbog čega centralna vlast i dalje ne reagira, da bi naposljetku toj praksi dala i svoju službenu potvrdu ozakonjenjem nameta **imdad-i seferiye**, a zatim i takozvane mirnodopske pomoći tzv. **imdad-i hazariye** u korist namjesnika provincija i sandžaka. Ozakonjenjem tih nameta, konačno su ukinuti raniji nameti iz grupe tekaltf-i sakka, a novi nameti imdad-i seferiye i imdad-i hazariye stekli su punopravnu osnovu. S obzirom na činjenicu da su dobili sankciju najviše vlasti oni se dalje normalno tretiraju i javljaju istovremeno sa ostalim klasičnim nametima, pa se kao takvi ne smatraju više nametima iz grupe tekaltf-i sakka, premda su organski izrasli iz tih nameta.

Ozakonjenjem izvanrednih nameta u korist namjesnika provincija i sandžaka nisu jednom za svagda organi provincijske lokalne vlasti prekinuli praksu protuzakonitog opterećivanja zavisnog stanovništva u Osmanskom Carstvu u 18. stoljeću od strane organa provincijske lokalne vlasti.³²¹ Naprotiv, tokom 18. stoljeća, u uvjetima do tada neviđene anarhije, protuzakonito oporezivanje dostići će svoj vrhunac i ispoljiti se u različitim oblicima. Pored izvjesnih ranijih formi, kao što je besplatno konačenje, hrana i besplatno uzimanje stoke i poljoprivrednih proizvoda, ustaljuju se i novi nameti kako u korist namjesnika provincija, tako naročito u korist raznih organa lokalne vlasti ili ad hoc dužnosnika centralne vlasti, ajana, vojvoda, muteselima, mubašira i dr. Pošto je imdad-i hazariye ubiran svake godine u dvije rate pod imenom taksit, organi lokalne vlasti će zloupotrebljavati svoju vlast koristeći taj povod za nametanje izvjesnih doprinosa u svoju korist. U nizu zloupotreba koje su činile kadije, ajani i dr. jedna od prvih se javlja, povodom razrezivanja imdad-i hazarije, u vidu miješanja tzv. drugog dijela taksita sa prvim. Da bi zametnuli trag stvarno učinjenim troškovima, kako bi lovili u mutnom, kadije i ajani uračunavali su drugi dio taksita u prvi, stalni fiksno određeni dio. Ova pojava u Bosni dolazi do izražaja polovinom 18. stoljeća.

³²¹ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 107.

Navedena pojava bila je jedan od glavnih razloga za pobunu muslimanskog stanovništva u nekim kadilucima Bosanskog pašaluka polovinom 18. stoljeća.³²²

Osmanski službenici imali su problema i sa kupljenjem džizije u Bosni. Još 1703. godine veziru hadži Elči Ibrahim-paši je iz Carigrada stiglo naređenje da na ime džizije po najnižoj skali pokupi porez od 14000 kuća, a po srednjoj od 7000 kuća. Međutim, svi oni koji su bili zaduženi da plate porez po srednjoj skali pobunili su se, pa je Porta na intervenciju vezira i kadije odustala od ranijeg zahtjeva i pristala da se porez za sve pokupi po najnižoj skali. Nešto slično se ponovilo i tri godine kasnije.³²³

Često su sakupljači činili razne nepravilnosti pa čak i nasilje pri kupljenju poreza, što je dovodilo do nezadovoljstva i pobuna. Najčešće bi sakupljači državnih poreza besplatno po selima konačili i gostili se na račun mještana, a usput bi i naplaćivali više od propisanog. Pored redovitih nameta, mnogi lokalni dužnosnici su uveli i vanredne poreze od kojih su davali plaće svojim službenicima. Iako je ova vrsta poreza bila nezakonita, ljudi s Porte su se često pravili da to ne primjećuju, jer su bili nemoćni da u takvim slučajevima išta urede.³²⁴

Podavanja koja su zahtijevali predstavnici državne vlasti, mjesni silnici i feudalci, postali su u situaciji feudalne anarhije velik teret za narod.³²⁵

Davanje novog poreza imdadi hazarije i zlouporabe pri njegovom ubiranju teško je padalo muslimanskom stanovništvu koje doživljava depopulaciju za vrijeme pustošenja Eugena Savojskog u Velikom ratu, ratova koje je Osmansko Carstvo vodilo van Bosne u Rusiji i Perziji, te pošasti kuge i gladi, pogotovo 40-ih godina 18. stoljeća, kada postoje podaci o 20 000 tisuća umrlih od siromaštva i kuge (pogotovo u istočnoj Bosni).³²⁶ Naglo siromašenje stanovništva Bosne uvjetovalo je silno povećanje tereta za preostalo stanovništvo.³²⁷

Pored raznih zlouporaba od gotovo svih predstavnika osmanske vlasti, bosansko stanovništvo je bilo opterećeno i besplatnim radom na popravcima ili podizanju svih vrsta vojnih utvrđenja. To je bio i povod velikom broju žalbi koje je Porta svakodnevno dobivala.³²⁸

³²² Sućeska, *Promjene u sistemu izvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 108.

³²³ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 73.

³²⁴ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 73.

³²⁵ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1287.

³²⁶ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 179.

³²⁷ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 179.

³²⁸ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 80.

Zbog teške poslijeratne situacije 1699. godine cjelokupno je stanovništvo Bosanskog ejaleta bilo oslobođeno vraćanja svih dotad neplaćenih poreza, te je kao pogranična provincija bila svrstana u onu grupu sultanovnih podanika koja je svoje porezne obaveze plaćala po najnižoj poreznoj stopi. Od izvanrednih nameta bili su oslobođeni vladajući krugovi, neki vojni redovi i onaj dio raje koji je obavljao građevinske i druge radove, koji su bili u državnom interesu.³²⁹

U Bosni je bio u širokoj primjeni tzv. muafijet, to jest oslobađanje od općedržavnih nameta na prvom mjestu gradskog stanovništva, a katkada i muslimanih seljaka (raje), koji su povremeno angažirani u vojnu službu Osmanlija.³³⁰ Dakle, u Bosni nisu ubirani svi državni nameti, niti su tokom 17. stoljeća u onoj mjeri povećavani kao npr. u Makedoniji.³³¹

Najkarakterističniji primjer u tom pogledu predstavlja stanovništvo Sarajeva i njegove okoline koje je vrlo rano dobilo oprosnu povelju, ali mu je ona 1701. godine fermanom potvrđena zbog narodnog nezadovoljstva, a jedina obaveza je bila da u ratnim vremenima ovaj grad da određen broj vojnika.³³² Ova pojava se može objasniti činjenicom da su svi bosanski muslimani mogli vršiti vojnu službu u korist Osmanskog Carstva zbog graničnog položaja Bosanskog ejaleta u Carstvu.³³³ Oslanjajući se na tu povelju, Sarajlije su se često uspješno odupirale pokušajima organa vlasti da ih bespravno oporezuju.³³⁴

Ali kada je riječ o nametima u korist provincijskih dužnosnika, ove kao ni druge slične povelje nisu mogle imati veće djelovanje u 18. stoljeću, jer je centralna vlast stalno prebacivala teret izdržavanja svojih dužnosnika u provincijama na podanike, bez obzira da li su oni bili oslobođeni od plaćanja državnih nameta ili nisu.³³⁵

5.5. Zlouporebe predstavnika osmanske vlasti u Bosanskom ejaletu

Moć centralne vlasti bila je u stalnom opadanju, te su se namjesnici provincija sve više osamostaljivali od centra i time doprinosili razbijanju jedinstva države. Kako je država izgubila velike dijelove teritorija, a u 17. stoljeću nije bilo daljnjih osvajanja, osjetio se znatan

³²⁹ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 73.

³³⁰ Sućeska, *Sarajevo u bunama 17. i 18 stoljeća*, 1.

³³¹ Sućeska, *Sarajevo u bunama 17. i 18 stoljeća*, 1.

³³² Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 73.

³³³ Sućeska, *Sarajevo u bunama 17. i 18 stoljeća*, 1.

³³⁴ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 166.

³³⁵ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 179.

negativan utjecaj na sistem nagrađivanja službenika provincijske uprave. Financijske prilike u Carstvu su uvjetovale neredovite plaće državnih službenika, time i njihovu nemotiviranost u obnašanju službi, te ih je tjeralo da čine razne zloupotrebe u prikupljanju poreza kako bi dolazili do potrebnih sredstava za život.³³⁶

Kod istraživanja prakse zlouporabe predstavnika vlasti, kao ključu narodnog nezadovoljstva, Sućeska razmatra pitanje oblika nagrađivanja organa provincijske uprave, osobito nagrađivanja namjesnika provincije i upravnika sandžaka u ranijem periodu.

U periodu uspostave i učvršćenja timarskog sistema, namjesnici provincija i sandžaka, kao najviši vojno-upravni dužnosnici u provincijama, su nagrađivani kroz timarski sistem krupnim feudalnim posjedima, hasovima.³³⁷ Do pred kraj 16. stoljeća lokalni dužnosnici su se morali zadovoljiti prihodima vezanim za njihov has, te je u načelu, uz dio bogatog ratnog plijena, količina prihoda iz tog izvora bila dovoljna za podmirenje njihovih potreba.

Međutim, na prijelazu u 17. stoljeće stanje se počinje mijenjati. Prihodi sa hasova i ostalih izvora iz više razloga postaju nedovoljni za podmirenje rastućih potreba njihovih uživalaca.

Prvo, opseg hasova provincijskih dužnosnika tokom vremena morao je biti sužavan, što je vodilo smanjivanju prihoda njihovim uživaocima. S druge strane, materijalne potrebe spomenutih dužnosnika u 17. stoljeću počinju stalno rasti, poglavito zbog toga što su oni bili prisiljeni oko sebe okupljati veći broj pratnje (halk) kako za svoju osobnu sigurnost, tako isto i za suzbijanje nereda u provincijama. Prije su se ovi dužnosnici također morali okružiti izvjesnom oružanom pratnjom, osobito u ratno doba.³³⁸ No, u 17. stoljeću, uslijed slabljenja spahijske organizacije i stalne neposlušnosti janjičara i drugih društvenih slojeva, a naročito uslijed pobuna, hajdučije i razbojništva u provincijama, kao i mobiliziranja većeg broja vojnika u doba ratova, javlja se kod provincijskih dužnosnika potreba za jačom stalnom oružanom pratnjom kao oruđe za zaštitu osobnog integriteta i za provođenje naredbi. Tome se pridružuje i razvijena gramzivost tih dužnosnika i njihovih službenika čiji intenzitet raste proporcionalno porastu unutrašnje anarhije u provincijama i padanju autoriteta centralne vlasti.

³³⁶ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 20

³³⁷ Sućeska, *Promjene u sistemu izvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 90.

³³⁸ Sućeska, *Promjene u sistemu izvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 91.

Najzad, porast njihovih materijalnih potreba, osobito novčanih, bio je izazvan još i time što su u 17. morali stoljeću kupovati svoje položaje i na ime njihove kupovine davati bogate poklone velikom veziru u vidu tzv. džaze. To su bili osnovni razlozi koji su utjecali na osjetan porast materijalnih potreba najviših dužnosnika osmanske vlasti u provincijama koje oni nisu mogli podmiriti prihodima sa svojih hasova, čak ni pod uvjetima da je visina tih prihoda odgovarala ranijem stanju, što svakako nije bio slučaj.

Sučeska objašnjava načine na koji su se funkcioneri osmanske vlasti snalazili i sebi osiguravali potrebna sredstva. Na centralnu vlast nisu mogli ozbiljnije računati, jer se i ona, već od 17. stoljeća, počinje sve teže nositi sa svojim finansijskim poteškoćama. Ipak, centralna vlast je u početku 17. stoljeća pokušavala naći izvjesna rješenja u okvirima starog sistema.

1. Ona je provincijskim dužnosnicima pomagala na način da je u nekim krajevima prenosila pravo uživanja svojih određenih prihoda na tamošnje dužnosnike, kao dodatno sredstvo nagrade u vidu tzv. arpaluka (Hercegovina). Naravno, primjena ovog načina pri nagrađivanju organa provincijske vlasti bila je ograničena, pa su provincijski dužnosnici tražili dodatne izlaze iz materijalno bezizlazne situacije.
2. Tražeći izlaz iz takvog stanja, namjesnici provincija, kao i organi centralne vlasti pokušavaju na prvom mjestu riješiti svoje materijalne teškoće posezanjem u timarsku organizaciju. Zloupotrebe su se sastojale od prodaja timarskih berata neovlaštenim osobama, namjesničko otimanje timara legitimnim držaocima i poklanjanje istih pripadnicima svoje pratnje.³³⁹ Granice zloupotrebama ove vrste bile su postavljene s jedne strane intervencijama centralne vlasti, a s druge strane otporom legitimnih nosilaca spahijskih prava koji se suprotstavljaju takvim težnjama namjesnika provincija.
3. Usporedno sa pojavom opisanih vidova, posredstvom kojih su namjesnici provincija namirivali svoje potrebe u novcu oni će, kao i drugi dužnosnici provincijske i lokalne vlasti (sandžakbezi, vojvode, subaše, muteselimi, kadije i dr.) početi zadovoljavati svoje materijalne potrebe nametanjem izvanrednih nameta stanovništvu.

U početku, već u prvim desetljećima 17. stoljeća zloupotrebom vlasti odlikuje se djelovanje poglavito lokalnih organa, ali tom iskušenju podliježu i najviši organi vlasti u provincijama: beglerbezi i sandžakbezi. Prvi i najčešći vid tih zloupotreba na početku se ispoljava u

³³⁹Sučeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 92.

slučajevima kada organi lokalne uprave, a katkada i provincijske, protupravno zalaze u seoska naselja i tamo vrše razna nasilja, kao što je besplatno konačenje, besplatno uzimanje hrane za sebe, za svoju pratnju i svoje konje. Ta je praksa bila u primjeni u manje-više svim zemljama pod osmanskom vlašću, o čemu rječito govore osmanski izvori, a vremenski se proteže kroz čitavo 17. i 18. stoljeće. Iz pritužbi raje sultanu, koja se žali na nasilja ove vrste, zapaža se interesantna činjenica da organi koji vrše takva nasilja opravdavaju svoj postupak time da žele vršiti inspekciju u određenom kraju.³⁴⁰

U stavu centralne vlasti prema ubiranju nameta tekaltf-i sakka osjeća se izvjesno kolebanje čak do početka 18. stoljeća. Kao izraz tog kolebanja navodimo činjenicu da je sultan na čitavom području Carstva 1704. godine zabranio kupljenje izvrednih nameta u korist namjesnika provincije i sandžaka.³⁴¹ Međutim, ovaj potez gubi u svom značenju, znajući da je izdan niz sličnih bezuspješnih mjera koje je uzaludno poduzimao sultan Mustafa II, pod uplivom velikog vezira, energičnog Mustafapaše Ćuprilića, u pokušaju olakšanja položaja u Velikom ratu teško nastradale raje u vidu ukidanja i nekih klasičnih izvanrednih nameta kao i nekih novih općedržavnih izvanrednih nameta.³⁴² Iz kasnijih dokumenata Sućeska zaključuje da ti nameti ne samo da su i dalje bili široko prihvaćena praksa, već centralna vlast nije bila odlučna u suzbijanju te prakse.³⁴³

On kaže kako su sve opisane mjere trebale poslužiti kao mamac za privlačenje odbjeglih raje u toku Velikog rata. Zbog situacije koju Sućeska navodi, pokušaj ukidanja izvanrednih nameta u takvim okolnostima predstavlja više taktički potez, nego ozbiljan pothvat da se stvarno poboljša položaj seljaka, zbog čega takvi pokušaji nisu ni mogli imati trajnijeg učinka. Da stvari tako stoje, najbolje pokazuje činjenica da se nesmetano nastavlja ubiranje tih nameta u još punijem opsegu samo pet godina poslije pojave spomenute naredbe i na način prema kojem bi se moglo zaključiti da ubiranje tih nameta nije uopće prekidano. Produženje prakse ubiranja izvanrednih nameta namjesnika rumelijskog ejaleta iz 1710. godine zabilježeno je u sidžilu bitoljskog kadije. U bilješki tog sidžila se vidi do koje mjere se razvio sistem izvanrednog oporezivanja teretima tekaltf-i sakka, način na koji se to razrezivanje vrši, u čiju korist se sve razrezuju nameti i pod kakvim nazivima, te po kakvom se kriteriju ovi nameti razrezuju i koliki je otprilike njihov iznos. Spomenuta bilješka tako pokazuje da se izvanredno

³⁴⁰ Sućeska, *Promjene u sistemu izvrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 93.

³⁴¹ Sućeska, *Promjene u sistemu izvrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 95.

³⁴² Sućeska, *Promjene u sistemu izvrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 104.

³⁴³ Sućeska, *Promjene u sistemu izvrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 101.

oporezivanje nametima tekalif-i sakka do tada razvilo u jedan sistem i da se po formi slabo razlikuje od načina razrezivanja klasičnih izvanrednih nameta u 17. stoljeću.³⁴⁴

To je još jedan dokaz da naponi centralne vlasti u suzbijanju takve prakse nisu mogli imati nekog ozbiljnijeg djelovanja. Te akcije su ustvari bile unaprijed osuđene jer su prilike unutrašnjeg razvoja Carstva još u 17., a naročito u 18. stoljeću uvjetovale pojavu potrebe iznalaženja novih rješenja u mnogim sferama ekonomskog i političkog života među koje spada i pojava poreza.³⁴⁵

Sučeska kaže kako je dosadašnjom analizom utvrđeno da su izvaredni nameti tekalif-i sakka prirodno izrastali na tlu anarhičnog stanja u Osmanskom Carstvu koje se ustaljivalo u uvjetima propadanja klasičnih osmanskih ustanova. Njihova pojava je izazvala je na početku oštru reakciju centralne vlasti, koja je djelovala u korist žalbi ovim nametima pogođenog stanovništva. Oštre reakcije stanovništva na ova nasilja neće prestajati ni kasnije, osobito u onim provincijama Carstva u kojima je živio znatan broj muslimana, koji su zbog svojih obaveza u obrani Carstva smatrali da su neopravdano opterećeni takvim nametima, pogotovo u teškim ratovima, kao što je bio izrazit slučaj sa muslimanima u nekim krajevima Bosanskog pašaluka.³⁴⁶ Ipak, ti su nameti malo pomalo stjecali zakonsko pravo, a centralna vlast je reagirala samo u izuzetnim slučajevima, najčešće kada su se žalili oni koji su bili oslobođeni svih izvanrednih nameta. Na taj način centralna vlast je prešutno priznala pravo nametima tekalif-i sakka. Tome dodajem da je centralna vlast reagirala ozbiljnije i u slučajevima kada je ubiranje tih nameta bilo praćeno nasiljem sakupljača koje je izazvao otvoren revolt opterećenog stanovništva, osobito muslimana, u čemu su karakteristični slučajevi iz Bosne. To znači da centralna vlast u takvim uvjetima nije bila sklona radikalnijim zahvatima, što bi se moglo objasniti činjenicom što je ona bila slaba, kao i činjenicom, što je i sama uviđala opravdanost ustaljivanja te prakse, iako je ona u osnovi bila protuzakonita.³⁴⁷

To je i vrijeme hajdučije, čija četovanja nisu onako intenzivna kao u prethodnom stoljeću, ali koji i dalje vrše upade na sultanovom teritoriju i nanose velike materijalne štete pograničnom stanovništvu, a česti su i slučajevi ljudskih žrtava. Svakodnevno se povećavao broj četa organiziranih i sposobnih za rat protiv osmanske vlasti. Ustanici su s manjim ili većim četama napadali teritorij hercegovačkog sandžaka i uništavajući isključivo muslimanska naselja,

³⁴⁴ Sućeska, *Promjene u sistemu izvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 105.

³⁴⁵ Sućeska, *Promjene u sistemu izvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 105.

³⁴⁶ Sućeska, *Promjene u sistemu izvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 103.

³⁴⁷ Sućeska, *Promjene u sistemu izvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 104.

paleći u njima kuće i odnoseći imovinu. Ustaničke vođe naročitu pažnju posvećuju kršćanima iz Bosanskog ejaleta i pozivaju ih da se pobune, organiziraju u čete i napadnu ne samo muslimansko nego i kršćansko stanovništvo koje im se odbije pridružiti.³⁴⁸ Ovakvo stanje zabrinilo je lokalne osmanske vlasti, te one poduzimaju oštrije mjere i jačaju nadzor nad kršćanima u cijelom ejaletu. Ovakva situacija je odgovarala pojedinim osmanskim službenicima koji su pod izlikom osobne i imovinske zaštite, od bogatijih kršćana počeli uzimati novac.³⁴⁹

Janjičari ili baše uzeli su maha više nego ikada dosad; što se ugled centralne vlasti srozavao, to su baše, feudalci i kapetani postajali sve silniji, a ugled bosanskog vezira pada s ugledom Porte. Neki veziri počinju otvoreno tlačiti sirotinju.³⁵⁰

Centralna vlast, dakle, nije nikad uspjela suzbiti zloupotrebe ajana, kadija i drugih, zloupotrebe koje su u sebi nosile težnju tih dužnosnika da legaliziraju tu praksu i da osiguraju njeno djelovanje, čak i u interesu svojih nasljednika. U tome i leži suština žestoke borbe za ajanluk između osmanskih velikaša sa snažnom tendencijom da suze utjecaj centralne vlasti u provincijama.³⁵¹

6. Bune u svjetlu literature –historiografske perspektive

Bune seljaka u 18. stoljeću u Osmanskom Carstvu javljaju se uglavnom u onim provincijama koje su bile pretežno naseljene muslimanima³⁵² koji su, ujedinjeni u nezadovoljstvu, bili u mogućnosti izazvati čvršći otpor prema provincijskoj vlasti i izazvati reakcije centralne vlasti.

O glavnom povodu pobuna muslimana u 18. stoljeću literatura ne dvoji. Radi se o povećanim poreznim davanjima i zluporabama pri njihovom ubiranju koje su teretile stanovništvo, koje je uživalo povlastice što im je država osiguravala u kategoriji općedržavnih nameta sve do kraja 17. stoljeća, što njihovim bunama daje reakcionarni karakter. Oni su se pozivali na stanje kojim su ih centralne vlasti u 16. i 17. stoljeću oslobađale plaćanja poreza muaafnamom

³⁴⁸ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 76.

³⁴⁹ Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, 77.

³⁵⁰ *Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2.*, 1327.

³⁵¹ Sućeska, *Promjene u sistemu izvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 109.

³⁵² Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 164.

i željeli su zadržati taj status unutar Osmanskog Carstva, premda su nastupile nove političke i društvene okolnosti, a klasični osmanski sustav koji im je obećao odriješavanje dijela dužnosti je propadao. Mustafa Imamović nadodaje kako je osmanska pobjeda u ratu iz 1736.-1739. godine ojačala položaj pristalica tradicionalnih reformi u Osmanskom Carstvu, a da je sam rat ojačao politički značaj lokalnih prvaka u Bosni.³⁵³

Redovita opterećenja stanovništva vjerojatno ne bi ni bila toliko nepodnošljiva da u 18. stoljeću nisu uvedene izvanredne obaveze koje su poprimile izrazito izrabljivačke forme i bile uvedene kao stalna praksa, dok je administrativni aparat neprestano izmišljao drastične izgovore za nova oporezivanja. Centralna vlast ih je nametala preko svog predstavnika beglerbega,³⁵⁴ i to su bile više bune protiv vezira i organa koji su mu potčinjeni, nego protiv spahija i čifluk sahibija. Hadžijahić piše da je taksit uveden 1731.³⁵⁵, dok Kursar kaže 1720. godine.³⁵⁶ Pravosuđe nije bilo na efikasnoj razini funkcioniranja, te nisu rijetki slučajevi nestručnih i korumpiranih kadija, nesposobnih, podmitljivih i nesavjesnih državnika koji su svojim odlukama često ignorirali pravdu.³⁵⁷

Sučeska u skladu s dominantnim historiografskim stajalištima kaže kako je bosanska buna predstavljala široki narodni pokret, koji se ne smije zamijeniti s društvenim pokretom, motiviran težnjom da se silom stane na kraj svakojakim zloupotrebama organa vlasti, na prvom mjestu pretjeranom oporezivanju. Snaga narodnog pokreta, kako ga Sućeska naziva, je u jednom trenutku učinila smiješnom vlast osmanskih namjesnika u Bosni i zaprijetila čitavom poretku. Takvim je ovaj pokret smatrala Porta, i kada je shvatila svu njegovu ozbiljnost, poslala je Kukavicu da uspostavi red i povrati autoritet osmanske vlasti u Bosni.³⁵⁸

Kukavica je u svojoj akciji uspio naći jači oslonac nego njegovi prethodnici, u širem krugu nego što je bio ajanski, naročito u Sarajevu među muslimanskim stanovništvom, i tako na kraju pobijediti ustanike i prirediti pogibiju Muharemijske.³⁵⁹ Sućeska smatra da je porazom Muharemijske 1753. godine, glavnog kolovođe bune, likvidiran najveći dio otpora sućesnika. To zaključuje na osnovu činjenice da izvori kojima se koristio ne spominju, u periodu od nekoliko godina kasnije, veći otpor stanovništva ni u jednom kraju. Smatra da su zbivanja u

³⁵³ Imamović, Mustafa, *Historia Bošnjaka*. Sarajevo; Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 1998., 305.

³⁵⁴ Sućeska, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku*, 100.

³⁵⁵ Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18. stoljeća*, 100.

³⁵⁶ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 391.

³⁵⁷ Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18. stoljeća*, 102.

³⁵⁸ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 194.

³⁵⁹ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 189.

Sarajevu i Mostaru, produžetak pokreta, vid otpora u obliku pasivne rezistencije „koja je kombinirana s izvjesnim nasiljem“.³⁶⁰

On bune pozitivno vrednuje budući da je posljedično tim zbivanjima kasnije bilo manje zlouporaba i nešto više reda pri oporezivanju. Ukoliko su se zlouporabe i pojavljivale bile su sporadične i uglavnom su se ograničavale na nezakonito djelovanje pojedinih dužnosnika s kojima se narod nastavio obračunavati.³⁶¹

Ustanak je zahvatio sve slojeve muslimanskog stanovništva. Premda je to najviše bila seljačka pobuna, kako se u literaturi najčešće naziva, u tuzlanskom kraju se spominju i spahije i imami, a u neredima i bunama u Mostaru i Sarajevu snažno je prisutno i janjičarstvo koje je služilo kao spasonosni izlaz u situaciji preteškog poreznog opterećenja koje je bilo uzrok bunama.³⁶²

Marksističkom terminologijom Sućeska opisuje seljački pokret u kojem je došla do izražaja snažna klasna mržnja protiv gornjih slojeva muslimanskog društva koja je u nesmanjenom vidu potrajala sve do kraja 18. stoljeća, a njeni tragovi nisu iščezli ni do kraja osmanske vlasti u Bosni.

U takvim okolnostima vladajuće krugove nisu više zanimali uzroci pobuna. Njima je bilo stalo da taj pokret u krvi uguše, ne vodeći računa zašto se narod pobunio i ne ulažući napora da se pritisak oporezivanja smanji. Vladajući krugovi počeli su se oslanjati i na gornje slojeve muslimanskog stanovništva u ostvarivanju spomenutog zadatka, jer su radi samovoljnog djelovanja ustanika, oni sami počeli osjećati da buna može uzdrmati i njihove pozicije. Zato je u zadnjoj fazi bune došlo do suradnje ne samo između ajana, kapetana i vezira, već i mnogih drugih osoba koje su zauzimale određeno mjesto u osmanskome vojnom, upravnom i duhovnom aparatu u Bosni. Na njihovoj strani našli su se na prvom mjestu bogatiji slojevi u gradovima, trgovci i zanatlije.³⁶³

Polarizacija između naroda i nekih domaćih legitimnih nosilaca vlasti uvjetovala je sukob između ovih dvaju faktora, te objašnjava činjenicu da su sarajevski ajani i bašeskije, premda su u početku simpatizirali pobunjeničku akciju, vrlo rano prešli na stranu predstavnika legitimne vlasti. Zato tu vlast i nije zadugo zabrinjavalo stanje u Sarajevu premda je ono

³⁶⁰ Buturović, *Morići (od stvarnosti do usmene predaje)*, 69.

³⁶¹ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 204.

³⁶² Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18. stoljeća*, 122.

³⁶³ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 194.

objektivno bilo zabrinjavajuće, jer su sarajevske baše svojim djelovanjem stalno unosile nemir i stvarale u gradu imovinsku i osobnu nesigurnost koja je naročito teško pogađala bogatije slojeve osobito trgovce. To je na kraju dovelo do nepodnošljive napetosti i netrpeljivosti između sarajevskih jaramaza i poslovnog svijeta, na prvom mjestu trgovaca, čiji se rasplet završio napadom jaramaza na neke istaknute sarajevske trgovce i ubrzo konačan obračun vlasti sa buntovnicima, smaknućem njihovih najistaknutijih predstavnika – Morića i Halilbašića.³⁶⁴

Đenana Buturović, koja se bavila Morićima kaže kako su predstavnici sarajevskog esnafa i trgovaca, koji istovremeno imaju status i janjičarskih bašeskija, u početku bili učesnici spontanog otpora nametima centralnih vlasti i onima koji su ih realizirali, pašama i ajanima. Oni su se vrlo brzo organizirali u jednu društveno-političku grupu koja je nastavila s radom na svojim zaduženjima, ali i javno i polulegalno djelovala s određenim zahtjevima.

Sudeći prema dubrovačkim izvorima, koje je koristila u svom istraživanju, predstavnici ove grupe su, u periodu od 1750. do 1756. godine, utjecajni i moćni u svim društvenim i političkim zbivanjima u gradu, pa i u nekim akcijama bitnim za provinciju, te međudržavnim akcijama. Kao predstavnici grada i esnafa koji obuhvaća i domaće janjičare, oni su suradnici bosanskih namjesnika.³⁶⁵

Kao i sve seljačke bune u srednjem vijeku, bosanska buna izbila je spontano, a tekla bez jasnog plana i programa kao i bez nekog čvrstog vodstva sposobnog da odveze bunu do kraja. Ustvari i ovdje su seljaci ustali da se bore za „staru pravicu“ šta je značilo davanje manje poreza državi i njenim dužnosnicima u provinciji, tj. ona nije imala cilj da radikalno mijenja postojeće stanje. Ubrzo po svom izbijanju, seljačka buna u Bosni počela se pretvarati u anarhiju. Nju su izazivali, poticali i nosili deklarirani elementi iz redova janjičarske organizacije – baše koji su se bunom koristili za sijanje straha, provođenje nasilja i pljačkanje, vrlo često i nedužnog stanovništva. Time su bacili u sjenku prave uzroke i cilj bune, ometali i onemogućavali njen uspješan kraj.³⁶⁶

Karakteristično je da su neki inicijatori bune u Sarajevu radili u početku na stvaranju izvjesne domaće vojne organizacije.³⁶⁷ Polazeći od prakse učešća svih bosanskih muslimana u obrani

³⁶⁴ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 199.

³⁶⁵ Buturović, *Morići (od stvarnosti do usmene predaje)*, 94.

³⁶⁶ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 203.

³⁶⁷ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 203.

granica Bosne i zaštite unutrašnjeg poretka ti krugovi su razvili akciju stvaranja odreda seljačko-gradske vojske po ugledu na tadašnju janjičarsku organizaciju. Iz svojih klasnih razloga kapetani nisu bili skloni pridružiti se ustanicima jer su za zaštitu svojih pozicija vidjeli jaču garanciju u sultanu i bosanskom veziru.³⁶⁸

Sučeska pojavu općeg upisa u janjičare i stvaranju domaće vojne organizacije objašnjava nastojanjima lokalnih baša da pokažu kako je nepotrebno oporezivanje stanovništva u korist bosanskog vezira, budući da su se oni sami sposobni organizirati kao vojna snaga.³⁶⁹

Pokušaj stvaranja svojevrzne narodne »milicije« potvrđuje i Vjeran Kursar kao želju seljaštva da uđe u redove provincijskih janjičara ili baša i da se na taj način oslobodi nameta u korist državnih organa i vezira, prije svega, zloglasnog taksita (pravim imenom imdad-i hazariye, »mirnodopska pomoć«) uvedenog 1720.³⁷⁰

Pokušaj stvaranja seljačko-gradske vojske baša propao je već u samom početku i zbog sebičnih motiva inicijatora ove zamisli, gornjih slojeva sarajevskog stanovništva, koji su se dobrovoljnim prilozima, ubiranim u svrhu mobilizacije seljaka, koristili za svoje osobno bogaćenje.³⁷¹

Buturović zaključuje kako su bune bile uvjetovane posebnim zbivanjima u Sarajevu i da su ta zbivanja korjenito povezana s problemima koji su pratili ekonomski i politički status sarajevskog esnafa. U rješavanju problema, koji su egzistirali u okviru spomenutih zbivanja, došli su do izražaja unutrašnji sukobi i suprotnosti društva bosanske provincije toga vremena. Svi ovi problemi koji su se javili u životu sarajevskog gradskog stanovništva 18. stoljeća, potvrđuju početak dublje diferencijacije u cjelokupnom muslimanskom društvu u Bosni.³⁷²

Hadžijahić kaže kako je u bunama 18. stoljeća snažno prisutna tendencija reformacije postojećeg poretka i političkog režima, ali ne toliko radikalno u smislu revolucionarne promjene sistema u njegovom totalitetu ili čak odcjepljenja Bosne od OC (kao npr. sprski ustanak 40-50 godina kasnije). To ne isključuje pomisao da bi uspješniji tok i razvoj ovih nemira i buna nametnuo potrebu temeljitijeg restrukturiranja postojećih političkih, pa i

³⁶⁸ Buturović, *Morići (od stvarnosti do usmene predaje)*, 71.

³⁶⁹ Buturović, *Morići (od stvarnosti do usmene predaje)*, 71

³⁷⁰ Kursar, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, 391.

³⁷¹ Sućeska, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, 204.

³⁷² Buturović, *Morići (od stvarnosti do usmene predaje)*, 99.

društvenih struktura.³⁷³ On kaže kako se pobunjenici bune iz različitih socijalnih razloga na različitim lokacijama, no karakter njihove bune ima anarhistički i vandalistički karakter. Uzroci buna se nalaze upravo u bosanskom društvu 18. stoljeća koje se tada nalazilo u transformaciji, stoga se trebaju tražiti razlozi bune u društvenom sistemu Osmanskog Carstva u 18. stoljeću.³⁷⁴

Uzroci bunama su, po njegovom sudu, povećani nameti, ali postoji i oni dublje prirode koji nalaze svoj izvor u općim prilikama.³⁷⁵

Klasna i staleška neizdiferenciranost nije bitnije utjecala na pretežno agrarni karakter ovih buna. To se osobito vidi u akcijama 1752. kada se ustanak usmjerio protiv zaima i timarlija. U tuzlanskom kraju ustanici su porušili ambare muslimana i siromašnog stanovništva i pošto su svu hranu opljačkali i odnijeli, svu su ljetinu koja je pripadala zaimima i timarlijama upropastili. Namjera im je bila da svu hranu kapetana krajine, raje i spahije popale, a imovinu i stvari opljačkaju i raznesu.³⁷⁶

Muhamed Prozorac, 1802. godine, u jednom političkom traktatu govoreći o uzrocima nereda i bježanju raje, stavlja na prvo mjesto ignoriranje pravde i ispravne uprave, a to dolazi zbog toga što se uprava povjerava onima koji za to nisu sposobni. Sudstvo se povjerava onima koji za to nisu sposobni i skloni su podmićivanju.³⁷⁷

Bejtiću uzroci buna nisu dominantna tema, zadovoljava se konstatacijom da su to bile bune većeg značaja, čije su vođe bili čak i neki organi vlasti i članovi vjerske (muslimanske) hijerarhije i čiji su učesnici ne samo napadali na državne objekte i živote pojedinih feudalaca, nego vršili i organiziranu ekonomsku sabotažu.³⁷⁸ On također kaže kako su bune koje su zavile narod u crno po svojoj kompleksnosti značajan faktor za proučavanje uzroka brzog propadanja Osmanskog Carstva.

³⁷³Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*, 99.

³⁷⁴Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*, 105.

³⁷⁵Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*, 125.

³⁷⁶ Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*,129.

³⁷⁷ Hadžijahić, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*, 102.

³⁷⁸Bejtić, *Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni*, 80.

Zaključak

Istraživanje buna u Bosanskom ejaletu u 18. stoljeću je pokazalo da žar pobune protiv odredbi vlasti nije imao jedinstven epicentar iz kojeg se buna širila organizirano, već su pobune stanovništva izbijale mjestimično, najčešće neplanski, diljem Bosanskog ejaleta, sa žarištima u sarajevskom, mostarskom i tuzlanskom kadiluku.

S obzirom na povod i krajnji cilj, osnovne karakteristike buna bile su slične, mada su tokovi i oblik organiziranja pobunjenog stanovništva imali manje ili veće specifičnosti. One su se uglavnom sastojale od lokalnih uvjetovanosti ekonomskih i političkih struktura kompariranih centara pobune i egzistencijalnih uvjeta i položaja podaničkog stanovništva u njima.

Na razini ejaleta, ali i kod sva tri grada, porezi i nepravedna oglobljivanja paša i predstavnika vlasti spominju se kao dominantni uzroci narodnog nezadovoljstva. Bosanski veziri i organi lokalne vlasti (kadije, ajani, muteselimi, kapetani) su tokom 18. stoljeća počeli nametati razne doprinose u svoju korist, u kategoriji izvrednih doprinosa koje je država početkom stoljeća ozakonila pod imenom imadadi hazariye. Uslijed različite zlouporaba pri prikupljanju tih davanja, opterećeno muslimansko stanovništvo je odbijalo poštovati naredbe koje je smatralo nepravdnima, a pri pokušajima nasilnog ubiranja tih poreza, pružalo je žilav otpor i bunilo se. Opadanjem utjecaja i moći centralne vlasti, nositelji pokrajinske vlasti ostaju bez nadzora, a narod sve više ističe svoj položaj, ustaje protiv oslabljenih paša i njihove samovolje, te odbija pokornost zakonu.

Najveća buna muslimanskog stanovništva je izbila diljem Bosanskog ejaleta polovicom četvrtog desetljeća 18. stoljeća i trajala je više od deset godina, a najvećim dijelom, što se čitavog područja Bosne tiče, je ugušena do kraja 1757. godine. Na povremene izraze nezadovoljstava i otpora nailazimo i kasnije, no oni nisu više imali snagu koja bi predstavljala realnu opasnost za opstanak osmanske vlasti u provinciji.

Ono što iz izvora (Benić, Bašeskija) čitamo, a literatura potvrđuje, je da su bune počele spontano kao otpor u suzbijanju nasilja i zlouporaba organa osmanske vlasti, a ubrzo se izrodile u pljačkaški i razbojnički pokret baša, naročito sarajevskih, koji su u Sarajevu stvorili atmosferu samovolje i terora od kojega su svi slojevi stanovništva počeli trpiti. Nasilje je produciralo nasilje, jer ga s obje sukobljene strane uočavamo kao način djelovanja. Ljetopisci se o nasilju izražavaju nepovoljno, bilo da dolazi od strane ustanika koje Bašeskija ističe kao nerazborito djelovanje, ili od strane vlasti, koje Benić opisuje kao moment prekoračenja zbog

nečasnog odnosa prema podanicima i zahtjevima koji su pred njih postavljali. U tom smislu, nasilje odozdo pobunjenog stanovništva imalo je više fizički karakter u smislu odmazde i agresije, dok je nasilje odozgo bilo rezultat nepravednog utjerivanja samovoljnih odluka državnih dužnosnika, u njihovu korist, nauštrb raje.

Postojala je i praksa zaštite podanika od raznih vrsta nasilja koja je često dokumentirana u konzultiranim izvorima u oblicima bujuruldiya upućenih lokalnim vlastima od sultana ili njegovih predstavnika u ejaletu. U njima se upozoravaju službenici u provinciji, naročito oni koji su bili zaduženi za kupljenje poreza, da ne čine ništa protivno zakonu, jer će sami biti kažnjeni. Međutim, izgleda da je to de facto ostajalo samo na formalnim upozorenjima koji nisu zaustavili zlouporabe nosioca vlasti sredinom stoljeća. Sućeska zaključuje kako je stav centralne vlasti bio neodlučan u suzbijanju prakse zlouporaba provincijskih dužnosnika, te da su te zlouporabe neformalno i nezakonski imale svoju funkciju i mjesto u sistemu novačenja, budući da su se nastavljale istim intezitetom nakon zabrana koje su dolazile od najviših predstavnika vlasti. I Benić u svom ljetopisu spominje zulume paša i njihov dosluh sa predstavnicima vlasti u Carigradu po pitanju nametaja teških i uvećanih taksita. Ti mehanizmi funkcioniranja nas upućuju na nemogućnost iznalaženja rješenja koja bi stabilizirala stanje u državi, te ukazuju na slabost i dekadenciju Osmanskog Carstva. Ono što je smirilo dugogodišnje nemire diljem Bosanskog ejaleta bila je politika čvrste ruke koju je primjenio Mehmed paša Kukavica, koji je pridobio i oslonio se na šire krugove muslimanskog stanovništva prvo u Sarajevu, potom i drugdje u Bosni, gdje su postojala ustanička žarišta.

Sarajevo je kao centar protudržavnog djelovanja sredinom 18. stoljeća imalo znatan idejni i aktivistički utjecaj na stanovništvo koje se pridružilo organiziranim pobunama protiv vlasti. U ljetopisima franjevac i Bašeskije neprestano nailazimo na podatke pružanja otpora u nepoštivanju nosioca državne vlasti koji su u Sarajevu u vrijeme desetogodišnje anarhije u potpunosti izgubili svoj utjecaj. U Sarajevu je postojao problem nestabilne društvene hijerarhije i slabe moći centralne vlasti, zbog čega je u periodu masovnog odmetanja od državnih odluka postojala neprestana borba za moć među utjecajnim elementima u gradu, koji su koristili situaciju općeg nezadovoljstva za nametanje svoje dominacije. Tako su se baše koji su zavladali gradom, i formalno pristali uz pašu, nasilno okomili na trgovce.

U urbanim sredinama Sarajeva i Mostara, gdje je bio smješten janjičarski odžak, spominju se baše kao ključni otporni element protiv odredbi vlasti. U Sarajevu su otpori prvenstveno vezani za nametanje poreza od kojeg su prije bili oslobođeni u svrhu širenja svog utjecaja, a u

Mostaru zbog neisplaćivanja vojničkih plaća svim pripadnicima janjičarskog korpusa. Premda se o Mostaru kao uporištu odmetnika govori u izvorima, malo toga nam je poznato o situaciji njihova otpora. Za razliku od urbanih sredina, u tuzlanskom području otpori se manifestiraju više kao posljedica pojedinačnih izgređa, odmetanja i lokalnih razdora, čiji se nosioci u izvorima često nazivaju razbojnici i pljačkaši koji se okorištavaju situacijom na štetu naroda i vlasti. Budući da o stanju u tuzlanskom kadiluku saznajemo iz službenih dokumenata, više se spominje nasilje aktera, a manje uzroci njihovih činova.

Za tuzlanski kraj imamo više podataka o obavezi stanovništva da izdržava kulak i daje naturalna davanja, nego za urbane sredine Mostara i Sarajeva. To je posljedica povijesnih okolnosti i geografskog položaja Tuzle, njene uklopljenosti u Zvornički sandžak, te blizina granice sa Vojnom krajinom u kojoj je sistem utvrđivanja bio od prijeke važnosti za sigurnost granica Carstva. U Sarajevu i Mostaru je osim otpora uvećanim nametima, razlog pobuna protiv vlasti i njihovih odluka bio i neredovito isplaćivanje vojničkih plaća što se navodi kao dominantni razlog mostarske pobune 1748. godine.

Ustanci diljem Bosne, a pogotovo u Sarajevu, zbog pozivanja na muafnamu kojom je stanovništvo Sarajeva oslobođeno svih osnovnih poreznih davanja, u 18. stoljeću su imali reakcionarni karakter, što znači da su težili vraćanju stanja prije promjena koje su u 18. stoljeću uslijedile. Pozivanjem na povlastice iz prošlosti stanovništvo gradova pruža otpor novim elementima provincijske uprave koji jačaju i postaju samovoljni u odnosu na centralnu vlast, uvodeći anarhističke elemente u upravu Bosanskim ejaletom, na što stanovništvo odgovara revoltom. U teorijskom pogledu, ustanke u Bosni tipološki možemo svrstati u kategoriju reakcionarnih društvenih pokreta.

Iako nas teorije društvenih pokreta mogu uputiti u brojne perspektive promatranja buna, s obzirom na naglaske koje različiti autori daju o konceptu društvenog pokreta, priklonila sam se tradicionalnom svrstavanju buna u Bosni u 18. stoljeću u pobune/bune/ustanke kao dominantno spontane masovne akcije u kojoj uglavnom ne postoji čvrsta zajednička platforma namjeravanih i planiranih akcija u svrhu ostvarenja određenih društvenih ciljeva tokom perioda trajanja buna. Najčešće se u teoriji ni ne govori o društvenim pokretima do epohe moderne, kada se stvaraju uvjeti za širi, trajniji, društveno angažiraniji i ideološki usmjereniji oblik kolektivne akcije s naglaskom na društvenoj promjeni. Istražene bune u tom smislu ne uzrokuju strukturalne promjene, stoga iz te pozicije ni ne možemo govoriti o društvenim pokretima.

Za pobune u tuzlanskom kadiluku možemo reći da su bile seljačke pobune kako starija literatura pobune u Bosni u 18. stoljeću i naziva, dok situacija u Sarajevu i Mostaru sadrži kompleksnije odnose unutar strukture urbane mreže odnosa moći između vlasti i utjecajnih osoba, te one s obzirom na osmanski kontekst imaju drugačiji karakter.

Bibliografija

8.1. Izvori

Baltić, Jako, *Godišnjak od događaja crkvenih, svjetskih i promine vremena u Bosni*. Sarajevo-Zagreb: Synopsis, 2003.

Bašeskija, Mula Mustafa Ševki, *Ljetopis (1746-1804)*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“, 1968.

Benić, Bono, *Ljetopis sutjeskog samostana*. Sarajevo-Zagreb: Synopsis, 2003.

Bogdanovic, Marijan: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo-Zagreb: Synopsis, 2003

Lašvanin, Nikola, *Ljetopis fojničkog samostana*, Sarajevo-Zagreb: Synopsis, 2003.

Hasandedić, Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179-1182. h.g. / 1765-1769. g. (regesta)*, Mostar: Štamparija Mostar, 2014.

Hasandedić Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije fragmenti iz 1044-1207. h. god / 1635-1793. godine (regeste)*, Mostar: Arhiv HNK/Ž, 2011.

Hodžić, Šaban. *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne. Knjiga I. Tuzla, 1957.

Sidžil Tesanjskog kadiluka: (1740-1752) / prevela i obradila Hatidža Čar-Drnda. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2005.

8.2. Literatura

Bandžović, Safet. *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*. Godišnjak, 2006. URL: http://mlicanin.weebly.com/uploads/3/0/9/1/3091963/safet_bandzovic.pdf (16.03.2016.)

Bašagić Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost BiH od 1463.-1850*. Sarajevo: Vlastita naklada, 1900.

Bejaković, Predrag, *Porezi u islamskom svijetu i u Otomanskom Carstvu*. Političke analize, Vol.7, No.25, Travanj 2016.

Bejtić Alija, *Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju, VI-VII. Sarajevo, 1956-1957.

Didak, Vladimir. *Bune muslimana u Bosni u 17. i 18.stoljeću* (diplomski rad, mentor Moačanin, Nenad). Zagreb, 2007.

Briggs, Asa, *Socijalna povijest Engleske*. Zagreb: Barbat, 2003.

Buturović Đenana, *Morići (od stvarnosti do usmene predaje)*. Sarajevo: Svjetlost, 1983.

Džaja, Srećko, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463. -1804*. Sarajevo: Svjetlost, 1992.

Filan, Kerima, *Sarajevo u Bašeskijino doba*. Sarajevo: Connectum, 2014.

Goati, Vladimir, *Politička sociologija*. Beograd: Nip Mladost, 1978., 175.

Hadžijahić, Muhamed, *Bune i ustanak u Bosni sredinom 18.stoljeća*. Historijski zbornik 1980-1981, 33-34, Zagreb 1982.

Hadzibegic, Hamid, *Glavarina u Osmanskoj Državi*. Posebna izdanja 4, Sarajevo: Orijentalni institut, 1966.

Haralambos Michael, Holborn Martin. *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing, 2002.

Heywood Andrew, *Politika*. Beograd: Clio, 2004.

Historija naroda Jugoslavije. Sv. 2 /uža redakcija Branislav Đurđev, Bogo Grafenauer, Jorjo Tadić. Zagreb : Školska knjiga, 1959.

Ihsanoglu, Ekmeleddin (priredio), *Historija Osmanske države i civilizacije*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2008.

Imamović, Mustafa, *Historia Bošnjaka*. Sarajevo; Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 1998.

Inaldžik, Halil. *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300-1600*. Zagreb: Srednja Europa, 2002.

Jenkins, Craig, Form, William, *Social Movements and Social Change*, Handbook of Political Sociology. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Josef Matuz, *Osmansko carstvo*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.

Karim, Shafiel A., *The Islamic Moral Economy: A Study of Islamic Money and Financial Instruments*. BrownWalker Press, 2010.

Knežević, Antun. *Carsko-turski namjestnici u Bosni i Hercegovini (godine 1463 -1878)*. Senj: H. Luster, 1887.

Kursar, Vjeran, *Bosna i Hercegovina. U potrazi za mirom i blagostanjem. Hrvatske zemlje u 18. stoljeću.* / U: Čoralić, Lovorka (ur.). Zagreb : Matica Hrvatska, 2013.

MacRaild, Donald M., Taylor, Avram: *Socijal Theory and Social History*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.

Mancur, Olson, *The logic of collective action Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965.

Mesić, Milan, *Teorija društvenih pokreta - američke perspektive*. Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja, Vol.7 No.4-5 (36-37) Listopad 1998.

Meyer, David S., Whittier, Nancy, Robnet, Belinda. *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford: Oxford University Press, 2002.

Moačanin, Nenad. *Stanovništvo Bosanskog ejaleta u 18. stoljeću prema popisima glavarine*. Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: Razred za društvene znanosti, No.516= 50, Rujan 2013. URL: <http://hrcak.srce.hr/109839> (07.11.2016.)

Moačanin, Nenad, *Turska Hrvatska: Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva do 1791. godine*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1999.

Nisbet, Robert A. *Sociološka tradicija*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2007.

Olson, Mancur, *The logic of collective action Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965.

Pelidija, Enes, *Banjalučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*. Sarajevo: El-Kalem, 2003.

Pelidija, Enes, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718.*, izd. Sarajevo: »Veselin Masleša«, 1989.

Popov Momčinović, Zlatiborka, *Društveni pokreti*, rad.

Randall, Adrian, *Moral Economy and Popular Protest: Crowds, Conflict and Authority*. New York, St. Martin's Press, 1999.

Roksandić, Drago, *Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine*. Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, Vol.3 No.1 Listopad 2007. URL: <http://hrcak.srce.hr/50470> (03.11.2016.)

Skocpol, Theda. *States and social revolutions : a comparative analysis of France, Russia, and China*. New York; Cambridge University Press, 1979.

Spaho Fedim, *Pobune u tuzlanskom srezu polovicom osamnaestog vijeka*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, sveska za historiju i etnografiju (1933), 45. Sarajevo: Državna štamparija, 1933.

Sućeska, Avdo, *Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata*. Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 1959.

Sućeska, Avdo, *Promjene u sistemu izvarednog oporezivanja u Turskoj u 17. vijeku i pojava nameta tekalif i sakka*. Prilozi za orijentalnu filologiju, 10-11, 1961.

Sućeska, Avdo, *Sarajevo u bunama 17. i 18 stoljeća*. Prilozi historiji Sarajeva, Radovi sa znanstvenog simpozija Pola milenija Sarajeva održanog 19. do 21. marta 1993. godine, Sarajevo: 1997.

Sućeska, Avdo, *Bune seljaka Muslimana u Bosni u 17. i 18. stoljeću*. Zbornik radova, knjiga 1. Beograd: Istorijski institut u Beogradu, 1976.

Tilly, Charles, *Social movements 1768-2004*. Boulder, London: Paradigm Pulishers, 2004.

Turen, Alen, *Sociologija društvenih pokreta*. Beograd: Radnička štampa, 1983.

Uvod u komparativnu historiju /ur. Roksandić, Drago. Zagreb : Golden marketing - Tehnička knjiga, 2004.

Zirdum, Andrija, *Franjevački ljetopisi u Bosni i Hercegovini*. Croatica Christiana periodica, Vol.9, No.15, Lipanj 1985. URL: <http://hrcak.srce.hr/98980> (15.11. 2016.)

8.3. Internetski izvori

<http://proleksis.lzmk.hr/45488/> (8.6.2017. 22:46)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55315/> (8.6.2017. 22:51)